

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
СУМСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

Навчально-науковий інститут права
Кафедра міжнародного європейського права та порівняльного правознавства

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА БАКАЛАВРА

**ПРАВОСУДДЯ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ В УКРАЇНІ:
ПРОБЛЕМИ ДОТРИМАННЯ МІЖНАРОДНИХ СТАНДАРТИВ**

(назва кваліфікаційної роботи бакалавра)

293 «Міжнародне право»
(шифр і назва спеціальності)

Студента (ки) 4 курсу

А.В. Невесенко
(ініціали, прізвище)

Групи

П-01
(шифр групи)

Подається на здобуття освітнього ступеня бакалавр.

Кваліфікаційна робота бакалавра містить результати власних досліджень.
Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело.

(підпис здобувача)

Керівник доц.кафедри МЄППІ, к.ю.н.
(посада, науковий ступінь)

(підпис)

М.В. Плотнікова
(ініціали, прізвище)

Суми 2024

Невесенко А.В. Правосуддя в умовах воєнного стану в Україні: проблеми дотримання міжнародних стандартів

Актуальність теми дослідження пов'язана із подіями, які зараз відбуваються в Україні і які спровокували введення режиму воєнного стану. Саме воєнні дії впливають на можливість та, навіть, необхідність дотримання міжнародних стандартів правосуддя. Забезпечення прав та свобод людини в усі часи є пріоритетним шляхом розвитку демократичного суспільства. Так, Україна продовжує захищати права людей з урахуванням сьогоденних реалій. В той же час, існують проблеми із доступом до правосуддя, незалежністю суду, комунікації із судом тощо, які досить важко врегулювати за не залежних від нашої країни обставин. Також, Україна як країна-учасниця міжнародних договорів щодо забезпечення прав і свобод людини, зокрема права на правосуддя, бере на себе відповідальність із забезпечення їх дотримання. Тому перед нею стає виклик щодо врегулювання проблем із правосуддям в умовах воєнного стану та дотримання міжнародних стандартів щодо цього питання.

Мета роботи полягає в дослідженні правового регулювання та практики реалізації правосуддя в Україні в умовах воєнного стану, оцінки на предмет відповідності міжнародним стандартам правосуддя, виявленню проблеми та пошуку шляхів їх вирішення. Об'єктом дослідження є суспільні відносини, що виникають у зв'язку з реалізацією права на справедливий суд. Натомість предмет дослідження є проблеми дотримання міжнародних стандартів в Україні під час здійснення правосуддя в Україні в умовах воєнного стану.

Основними результатами роботи стало з'ясування проблем дотримання міжнародних стандартів правосуддя в умовах воєнного стану в Україні, рівень їх вирішення та виділення серед них тих, які Україні розв'язати поки не вдається. В першу чергу, було з'ясовано у чому полягає різниця між «міжнародними» та «європейськими» стандартами, а також їх поняття. Проведено загальну характеристику міжнародних стандартів у сфері правосуддя, а також правового режиму воєнного стану, зокрема в Україні. Серед міжнародних стандартів правосуддя в Україні в умовах воєнного стану, в роботі було виділено проблеми щодо дотримання верховенства права, яке не може бути контрольоване іншими гілками влади, але має бути контроль за

зловживанням владою. Також винеслось питання незалежності суддів, успіх у якому помітний через конкурсний відбір на посаду судді Конституційного Суду. Окрім цього, актуальним як ніколи є принцип доступу до правосуддя, оскільки він значно ускладнюється через окупацію територій і ведення бойових дій. Також на заваді стають часті повітряні тривоги, що призводить до зупинки суду, перенесення слухання в цілях безпеки учасників судового процесу і самих працівників суду. Хоча б для часткового вирішення цього питання, виділялося декілька варіантів його урегулювання, але, проаналізувавши усі, ми дійшли висновку, що найвдалішою буде комунікація через електронні мережі, зокрема через електронний кабінет, а сам судовий процес можна проводити у дистанційному форматі. В той же час, постає питання навантаженості суддів, що значно ускладнилось після введення воєнного стану, оскільки спровокувало відтік кадрів та непропорційний розподіл справ серед суддів.

Ключові слова: правосуддя, міжнародні стандарти, воєнний стан, право на справедливий суд, доступ до правосуддя, ЄКПЛ.

Nevesenko A. Justice under martial law in Ukraine: challenges for compliance with international standards

The relevance of the research topic is related to the events currently taking place in Ukraine which provoked the introduction of martial law. It is military actions that affect the possibility and even the need to comply with international standards of justice. Ensuring human rights and freedoms at all times is a priority for the development of a democratic society. Thus, Ukraine continues to protect human rights in the light of today's realities. At the same time, there are problems with access to justice, judicial independence, communication with the court, etc. that are difficult to resolve in circumstances beyond our country's control. Also, Ukraine, as a country party to international treaties on human rights and freedoms, including the right to justice, assumes responsibility for ensuring their observance. Therefore, it faces a challenge to resolve problems with justice under martial law and to comply with international standards in this regard.

The purpose of the study is to examine the legal regulation and practice of justice in Ukraine under martial law, to assess its compliance with international standards of justice, to identify the problems and to find ways to solve them. The object of the study is social relations arising in connection with the realization of the right to a fair trial. The subject of the study is the problem of compliance with international standards in Ukraine in the administration of justice in Ukraine under martial law.

The main results of the work were to identify the problems of compliance with international standards of justice under martial law in Ukraine, the level of their solution and the identification of those that Ukraine has not yet been able to solve. First of all, in my work was clarified the difference between "international" and "European" standards, as well as their concepts. A general characterization of international standards in the field of justice, as well as the legal regime of martial law, in particular in Ukraine, is made. Among the international standards of justice in Ukraine under martial law, I highlighted the problems of observance of the rule of law, which cannot be controlled by other branches of government, but there should be control over the abuse of power. The issue of judicial independence was also raised, which has been successfully addressed through the competitive selection of judges to the Constitutional Court. In addition, the principle of access to justice is more relevant than ever, as it is significantly complicated by the occupation of territories and the ongoing hostilities. Frequent air raids are also an obstacle, which leads to the suspension of the court, postponement of hearings for the safety of the participants in the trial and the court staff themselves. Several options were considered to resolve this issue at least partially, but after analyzing them all, we concluded that communication via electronic networks, in particular through an electronic cabinet, would be the most successful, and the trial itself could be conducted remotely. At the same time, there is the issue of judges' workload, which has become much more complicated after the introduction of martial law, as it provoked an outflow of personnel and a disproportionate distribution of cases among judges.

Keywords: justice, international standards, martial law, right to a fair trial, access to justice, ECHR.

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
СУМСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

Навчально-науковий інститут права

Кафедра міжнародного європейського права та порівняльного правознавства

ЗАТВЕРДЖУЮ

Завідувачка кафедри

_____ В. М. Завгородня

“ ___ ” _____ 2024 р.

ЗАВДАННЯ НА КВАЛІФІКАЦІЙНУ РОБОТУ БАКАЛАВР

Спеціальність 293 «Міжнародне право»

студенту(ці) ___ 4 ___ курсу, групи _____ П-01 _____

Невесенко Анні Валеріївні

(прізвище, ім'я, по батькові студента)

1. Тема роботи: Правосуддя в умовах воєнного стану в Україні:
проблеми дотримання міжнародних стандартів
затверджена наказом директора ННІ права від 21 лютого 2024 р. № 0129-I
2. Термін подання студентом закінченої роботи 20 травня 2024 р.
3. Мета кваліфікаційної роботи дослідити правове регулювання та практику
реалізації правосуддя в Україні в умовах воєнного стану, оцінити на предмет
відповідності міжнародним стандартам правосуддя, виявити проблеми
та запропонувати шляхи їх вирішення.
4. Об'єкт дослідження суспільні відносини, що виникають у зв'язку
з реалізацією права на справедливий суд
5. Предмет дослідження проблеми дотримання міжнародних стандартів в
Україні під час здійснення правосуддя в Україні в умовах воєнного стану
6. Кваліфікаційна робота виконується на матеріалах міжнародних
документів, національного законодавства, практики вітчизняних
і міжнародних судових установ

7. Орієнтовний план дипломної роботи, терміни подання розділів керівникові та зміст завдань для виконання поставленої мети

Розділ 1 Міжнародні стандарти у сфері правосуддя, 15 березня 2024 р.

Назва – термін подання

У розділі 1 дослідити поняття міжнародних стандартів у сфері правосуддя;
надати загальну характеристику міжнародних стандартів у сфері правосуддя;
проаналізувати європейські стандарти здійснення правосуддя

Зміст конкретних завдань до розділу, які має виконати студент

Розділ 2 Правосуддя в умовах воєнного стану в Україні, 12 квітня 2024 р.

Назва – термін подання

У розділі 2 охарактеризувати правовий режим воєнного стану;
дослідити значення судової влади під час війни; визначити виклики та
особливості здійснення правосуддя в умовах воєнного стану

Зміст конкретних завдань до розділу, які має виконати студент

Розділ 3 Проблеми дотримання міжнародних стандартів правосуддя
в умовах воєнного стану, 10 травня 2024 р.

Назва – термін подання

У розділі 3 виявити проблеми дотримання міжнародних стандартів
правосуддя в умовах воєнного стану та запропонувати шляхи їх вирішення

Зміст конкретних завдань до розділу, які має виконати студент

8. Дата видачі завдання 23 лютого 2024 р.

Керівник кваліфікаційної роботи _____

підпис

М.В. Плотнікова

ініціали, прізвище

Завдання до виконання одержав _____

підпис

А.В. Невесенко

ініціали, прізвище

ЗМІСТ

ВСТУП.....	9
РОЗДІЛ I. МІЖНАРОДНІ СТАНДАРТИ У СФЕРІ ПРАВОСУДДЯ	13
1.1. Поняття міжнародних стандартів у сфері правосуддя.....	13
1.2. Загальна характеристика міжнародних стандартів у сфері правосуддя ...	17
1.3. Європейські стандарти здійснення правосуддя	24
РОЗДІЛ II. ПРАВОСУДДЯ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ В УКРАЇНІ.....	34
2.1. Загальна характеристика правового режиму воєнного стану	34
2.2. Значення судової влади під час війни	41
2.3. Виклики та особливості здійснення правосуддя в умовах воєнного стану.....	47
РОЗДІЛ III. ПРОБЛЕМИ ДОТРИМАННЯ МІЖНАРОДНИХ СТАНДАРТІВ ПРАВОСУДДЯ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ	55
ВИСНОВКИ.....	71
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	76

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

ЄС – Європейський Союз

РЄ – Рада Європи

ООН – Організація Об'єднаних Націй

ГА ООН – Генеральна Асамблея Організації Об'єднаних Націй

ЄКПЛ – Європейська конвенція з прав людини

ЄСПЛ – Європейський суд з прав людини

КРЕС – Консультативна рада європейських суддів

США – Сполучені Штати Америки

ФРН – Федеративна Республіка Німеччина

ВРУ – Верховна Рада України

КСУ – Конституційний Суд України

ДСА – Державна судова адміністрація

ВС – Верховний Суд

МГП – Міжнародне гуманітарне право

ДГЕ – Дорадча група експертів

ЕСІТС – Єдина судова інформаційно-телекомунікаційна система

ВП ВС – Велика Палата Верховного Суду

ЗСУ – Збройні Сили України

ВРП – Вища рада правосуддя

ВСТУП

Постановка проблеми: Правосуддя в умовах воєнного стану неймовірно потерпає через відсутність можливості захистити людські життя, розв'язати конфлікт на підставі законності. Правосуддя, звісно, може покарати винних у державній зраді, за передачу інформації ворогу, зокрема про місце розташування військових та їх кількість тощо. Але, від цього конфлікт не вирішиться. В той же час, наявні міжнародні договори фактично не можуть забезпечити недопустимість збройного конфлікту будь-де. Як от, в Україні воєнні дії вже тривають протягом 10 років і врегулювати це питання політично або юридично не вдається. Весь цей час українське законодавство намагається підлаштуватись під реалії сьогодення, зокрема побудувати систему правосуддя, яка відповідатиме міжнародним стандартам.

Особливо актуальною для України залишається європейська інтеграція. Вона, в свою чергу, можлива за умови виконання рекомендацій та, власне, впровадження стандартів у законодавство країни. Так, Україна поставила за мету впровадити міжнародні, зокрема європейські, стандарти правосуддя у своє законодавство. Це також залишається актуальним в сьогоденних реаліях війни. Країна стикається з чималою кількістю проблем, які недопустимі за міжнародними стандартами. Це і не дивно, адже організувати доступ до правосуддя стає неможливим на окупованих територіях або прифронтових регіонах, внаслідок чого суди переносяться, справи втрачаються, що призводить до проблеми комунікації із судом. Також, увагу на себе звертає велике навантаження суддів, яке, до того ж, є нерівномірно розподілене, що також було спровоковано воєнними діями. Зокрема, це пов'язано із евакуацією населення у більш безпечні регіони. Таким чином, судді там мають більше справ, оскільки мають надати свій захист більшій кількості людей. Також від цього знижується і їх ефективність. Варто сказати, що все ж головною проблемою залишається незалежність суду. На сьогодні судді можуть

піддаватися тиску та контролю з боку держави, хоча це не є законним, адже суди мають залишатися незалежними за будь-яких обставин.

Так, держава намагається боротися із усіма наявними проблемами невідповідності судової влади міжнародним стандартам, але цей процес значно ускладнюється воєнними діями на нашій території. Україна має віднайти шляхи вирішення цих проблем, аби мати змогу повністю забезпечити захист своїх громадян згідно із міжнародними стандартами.

Актуальність теми: В умовах, коли Україна щодня потерпає від воєнних дій на її території, в першу чергу, під загрозою опиняються усі громадяни нашої країни. Гарантії безпеки їх життя не можуть бути дотримані повністю. В той же час, згідно із міжнародними стандартами, кожна особа повинна мати право на доступ до незалежного та справедливого суду. Зауважимо, що фактично усі міжнародні договори гарантують право кожного на судовий захист, справедливий судовий розгляд, на доступ до правосуддя, його ефективність, захищеність тощо. Важко уявити світ без правосуддя, без урегулювання спорів через суд, загалом «світ без існування суду», який призведе до хаосу, до повної безправності. Скоріше всього, це був би абсолютно небезпечний світ для кожного, де панували безкарність та свавільство. Аби не допустити такого розвитку подій, суд із усіма його функціями має місце бути. Таким чином, в умовах сьогоденної війни, яка вже довгий час триває на території України, кожен громадянин нашої держави повинен мати доступ до свого захисту якщо не від воєнних дій, то хоча б на рівні цивільного життя.

Окрім цього, поставлений курс України на європейську інтеграцію тягне за собою чимало реформ, які б допомогли наблизити країну до бажаного результату. На сьогоднішній день, коли Україна проходить черговий етап реформування судової системи питання міжнародно-правових стандартів, а також імплементація цих стандартів у національне законодавство, набуває дедалі більшого значення. Цьому сприяє виконання Україною зобов'язань, які передбачені Угодою про асоціацію між Україною та ЄС. Проте, законодавство

України ще не настільки досвідчене у цьому питанні. Тому важливим є вивчення європейських стандартів у сфері правосуддя, запозичення світового досвіду, а також з'ясування ролі цих стандартів щодо забезпечення єдності судової практики в інтересах суспільства.

Ступінь розробленості теми: питання дотримання міжнародних стандартів правосуддя в умовах воєнного стану стає все актуальнішим. Зокрема, міжнародні стандарти правосуддя досліджували Ляхівненко С.М., Рудик П. А., В. Д., Владишевська В. Питання запровадження міжнародних стандартів в Україні розглядав Назаров І. В., Бринцев В. Д. Правовий режим воєнного стану, проблематику дотримання міжнародних стандартів характеризували такі вчені, як Кузніченко С. О., Гринчак А. А., Гринчак С. В., Лаговський В. М., Росул О. М., Дідик Н. О., Передрій, О. С., Смокович М. І., Угриновська О. І., Козак І. А. Обмеження прав і свобод людини в умовах воєнного стану з'ясовували Фігель Ю. О., Славко А.С., Аракелян М., Басов А. В., Півненко Л. В. Колесник А. І., Овчаренко О. М. Однак у контексті дотримання міжнародних стандартів здійснення правосуддя в Україні в умовах правового режиму воєнного стану достатньої уваги не приділялося, тому дослідження цього питання є актуальним на сьогодні.

Мета кваліфікаційної роботи: дослідити правове регулювання та практику реалізації правосуддя в Україні в умовах воєнного стану, оцінити на предмет відповідності міжнародним стандартам правосуддя, виявити проблеми та запропонувати шляхи їх вирішення.

Завдання:

- визначити поняття міжнародних стандартів у сфері правосуддя;
- охарактеризувати міжнародні стандарти у сфері правосуддя;
- дослідити європейські стандарти у сфері правосуддя;
- охарактеризувати правовий режим воєнного стану;
- проаналізувати значення судової влади під час війни;
- визначити виклики та особливості здійснення правосуддя в умовах воєнного стану;

- виявити проблеми дотримання міжнародних стандартів правосуддя в умовах воєнного стану.

Об'єкт дослідження: суспільні відносини, що виникають у зв'язку з реалізацією права на справедливий суд.

Предмет дослідження: проблеми дотримання міжнародних стандартів в Україні під час здійснення правосуддя в Україні в умовах воєнного стану.

Методи дослідження: методологічну основу роботи склали такі методи дослідження як аналіз та узагальнення, а також спеціально-юридичний метод, зокрема формально-юридичний та порівняльно-правовий, а також статистичний метод.

Ступінь вирішення проблеми в дослідженні та практичне значення одержаних результатів: у роботі встановлено, що правовий режим воєнного стану, запроваджений в Україні вплинув на можливість реалізації права на справедливий суд, зокрема це пов'язано з необгрунтованим визначенням територіальної підсудності справ у найближчому суді, належного врегулювання питання електронної комунікації з учасниками цивільного процесу, забезпечення безпеки проведення судових засідань під час повітряної тривоги замість скасування судових засідань, надмірна завантаженість судів. Зазначені питання потребують свого нормативно-правового врегулювання.

Апробація результатів кваліфікаційної роботи: результати дослідження були апробовані на VIII Міжнародній науково-практичній on-line конференції «Реформування правової системи в контексті євроінтеграційних процесів», доповідь на тему «Реалізація права на справедливий судовий розгляд в Україні в умовах воєнного стану" (тези опубліковано).

Структура та обсяг: робота складається із вступу, трьох розділів, які об'єднують шість підрозділів, висновків та списку використаних джерел (94 найменувань). Загальний обсяг роботи 86 сторінок.

РОЗДІЛ I. МІЖНАРОДНІ СТАНДАРТИ У СФЕРІ ПРАВОСУДДЯ

1.1. Поняття міжнародних стандартів у сфері правосуддя

Для сучасного міжнародного права фундаментом демократичного суспільства є захист прав людини. Існує багато правових норм, які мають на меті забезпечення прав і свобод громадян шляхом регулювання відносин між державами на основі міжнародних договорів. Дедалі частіше ми можемо зустрічати поняття «стандарти прав людини», які являють собою, так звані «мінімальні забезпечення правових засобів захисту прав людини». Для сфери міжнародного захисту прав такі стандарти є основоположними, адже забезпечують захист, визнання гідності та поваги для кожної людини.

Говорячи про міжнародні стандарти у сфері правосуддя, першочергово слід визначити, що собою являють міжнародні стандарти. Тут зауважимо, що вчені у своїх дослідженнях ще не дійшли спільного розуміння цього терміну, тому варто розглянути ідеї різних науковців, які можна вважати найбільш доцільними.

Таким чином, С. М. Ляхівненко сформулював два підходи до визначення поняття «міжнародні стандарти». Насамперед, це «єдині принципи і норми щодо поведінки суб'єктів міжнародного права, які мають договірний характер, що склався у ході багаторічної практики міждержавного співробітництва», а також їх можна визначити як «цінності й ідеї, загальноприйнятні в сучасному міжнародно-правовому просторі, що фіксуються у міжнародних договорах, юридичних актах міжнародних організацій, що відносяться до джерел права та здійснюються у практиці відповідних міжнародних судових установ» [1, с. 671]. Такі норми та принципи можуть створюватися як на універсальному, так і на регіональному рівнях (наприклад, на рівні Ради Європи чи Європейського Союзу), а також стосуватися різних сфер суспільного життя, зокрема й організації правосуддя.

Не слід ототожнювати «міжнародні» та «європейські» правові стандарти у сфері правосуддя. Все ж, більшість вчених міжнародними стандартами називають мінімальні вимоги, які прописані у міжнародних актах і яких повинні дотримуватись всі держави під час законодавчої діяльності. Натомість, європейськими стандартами вважаються, так звані, типові норми і принципи, які закріплюються в документах Європейського Союзу та Ради Європи і яких дотримуються держави-члени цих організацій. [2, с.74] Вперше міжнародні стандарти були сформовані Загальною Декларацією прав людини 1948 р. [3] Але зауважимо, що більш конкретно про міжнародні стандарти розписано у Міжнародному пакті про економічні, соціальні і культурні права [4] та Міжнародному пакті про громадянські та політичні права [5], що були прийняті Генеральною Асамблеєю ООН 16 грудня 1966 р. [1, с. 668]

Щодо видів міжнародних стандартів, то існує багато думок різних вчених, які по різному бачать цей поділ, і всі вони заслуговують уваги. Пропоную розглянути деякі з них, які вважаються найпопулярнішими серед правників. І.В. Назаров у сфері правосуддя міжнародні стандарти поділяє на базові, спеціальні, практику Європейського суду із прав людини, стандарти Європейського Союзу щодо побудови судових систем [6].

Автори посібника «Європейські та міжнародні стандарти у сфері судочинства» [7] поділяють європейські стандарти правосуддя на дві групи: щодо судової системи (загальні принципи незалежності суддів, етика та поведінка суддів, кар'єра судді, підготовка суддів, суддівське самоврядування, організація судів та зв'язки з громадськістю, інформаційне управління), а також щодо здійснення правосуддя (доступ до правосуддя та правова допомога, ефективний судовий процес, кримінальне правосуддя, виконання судових рішень, окремі питання правозастосування, взаємодія з адвокатурою та прокуратурою, оцінювання якості судочинства).

Слід звернути увагу на уявлення В. Д. Бринцева загальної системи стандартів правової держави. Власне, він пропонує поділити їх на:

- 1) загальні у сфері державного устрою, прав людини та матеріального права;
- 2) процесуальні – стандарти окремих галузей судового процесу;
- 3) судоустрійні – стандарти, на яких будується система судової влади. [8, с.54].

В свою чергу, П. А. Рудик, а також В. Владишевська пропонують досить подібний між собою поділ міжнародних правових стандартів у сфері правосуддя. Вони виділяють дві групи: базові загальновизнані міжнародні стандарти та спеціальні міжнародні стандарти у сфері правосуддя. До першої групи варто віднести: Загальну декларацію прав людини 1948 року [3], Міжнародний пакт про громадянські і політичні права 1950 року [5], а також Конвенцію про захист прав людини й основоположних свобод 1950 року [9]. Друга група спеціальних галузевих стандартів включає Основні принципи незалежності судових органів, схвалені резолюціями Генеральної Асамблеї ООН № 40/32 від 29 листопада та № 40/146 від 13 грудня 1985 року, схвалені Резолюцією Економічної та Соціальної Ради ООН № 2006/23 від 27 липня 2006 року, рекомендації Комітету Міністрів Ради Європи державам-членам, висновки Консультативної ради європейських суддів до уваги Комітету Міністрів Ради Європи. [2, с.75; 10, с. 49]

Також П. О. Рудик досить вдало описав Резолюцію «Бангалорські принципи поведінки суддів» [11], яка спирається на положення Загальної декларації прав людини стверджує, що чесність, моральність, компетентність, непідкупність, незалежність судових органів значно впливають на виконання судами своєї ролі у підтримці конституціоналізму та правопорядку. Важливим моментом є те, що Резолюція визначає такі основні принципи діяльності судових органів та суддів, як незалежність, чесність і непідкупність, об'єктивність, компетентність і старанність суддів дотримання етичних норм, рівне ставлення до всіх учасників судового процесу. Цей перелік не є вичерпним, але дотримання таких загальних міжнародних стандартів позитивно

впливатиме на забезпечення єдності судової практики, а також захисту прав і свобод людини. [2, с. 76]

Окрім цього, автор зазначає, що на забезпечення єдності судової практики впливає прийняття Консультативною радою європейських суддів (КРЕС) декількох висновків щодо судової системи. Серед них спеціальний Висновок № 20(2017) «Про роль судів у забезпеченні єдності застосування закону» від 10 листопада 2017 року. Він підготовлений на підставі її попередніх висновків за 2001–2015 рр., Великої хартії суддів (2010 р.), а також Європейської хартії про статус суддів (1998 р.) та Рекомендації CM/Rec (2010) 12 Комітету міністрів Ради Європи державам-членам щодо суддів: незалежність, ефективність та обов'язки (17.11.2010 р.). КРЕС пропонує механізми забезпечення єдності судової практики, поділяючи їх на три види: формальні, напівформальні та неформальні. [2, с. 76]

Курс України на приєднання до Європейського Союзу вимагає від неї удосконалення свого законодавства і наближення його до європейських стандартів у різних сферах діяльності, зокрема правосуддя. Реформування судової гілки влади у нашій країні тягне за собою необхідність врахування міжнародних стандартів правосуддя, вимоги суспільства та існуючих найбільш якісних моделей правосуддя, ефективність та працездатність яких була підтверджена. Власне, сприяє цьому виконання Україною зобов'язань, передбачених Угодою про асоціацію між Україною та ЄС.

Слід сказати, що вищезазначені міжнародні стандарти у сфері правосуддя носять для України як обов'язковий характер, так і необов'язковий, тобто рекомендаційний характер. Перша група має для нашої країни обов'язковий характер та згідно із ст. 9 Конституції України [12] є частиною національного законодавства. Важливим також є те, що рішення Європейського Суду з прав людини являються юридично обов'язковими для України міжнародними документами й національні суди у своїх рішеннях мають право посилатись на рішення Європейського Суду. В той же час, друга група стандартів носить рекомендаційний характер для нашої держави. У преамбулах таких документів,

як правило, міститься вказівка на те, що вони рекомендуються до застосування на національному рівні, враховуючи традиції кожної держави.

У підсумку зауважимо, що країни, які претендують набуття членства ЄС, повинні застосовувати стандарти його установчих документів. Для України важливим також стає застосування норм, які зафіксовані в Угоді про асоціацію України з ЄС. Власне, міжнародні документи ООН, а також інституції ЄС і Ради Європи за основу ставлять обов'язковість дотримання цих міжнародних європейських стандартів судами демократичних країн світу, що і впливатиме на забезпечення єдності судової практики.

1.2. Загальна характеристика міжнародних стандартів у сфері правосуддя

Правова держава та громадянське суспільство вважаються ідеальним демократичним політичним тандемом, де верховенство права головує в усіх сферах людського життя, гарантуючи і захищаючи права та свободи людини. Дійсно, правова держава не може існувати без ефективних механізмів юридичного захисту її громадян. Запорукою побудови правової держави є саме робота суддів, їх незалежність, поведінка, зв'язки з громадськістю тощо.

Незалежність суддів вважається загально визнаним принципом здійснення правосуддя в усіх демократичних державах світу, а також основною засадою, якою керуються у своїй діяльності міжнародні судові установи. Неможливо уявити справедливого правосуддя без абсолютної незалежності суддів. Принцип незалежності суддів відображається у багатьох міжнародно-правових актах. Так, у статті 10 Загальної декларації прав людини [3] визначається право кожного на розгляд справи щодо його прав чи обов'язків або кримінального обвинувачення незалежним судом. Окрім цього, у Міжнародному пакті про громадянські та політичні права [5], а саме у ст. 14 п. 1 сказано, що «всі особи є рівними перед судами і трибуналами. Кожен має

право при розгляді будь-якого кримінального обвинувачення, пред'явленого йому, або при визначенні його права та обов'язків у будь-якому цивільному процесі на справедливий і публічний розгляд справи компетентним, незалежним і безстороннім судом, створеним на підставі закону». Загальний коментар №32 до 14 статті «Право на рівність перед судами та трибуналами та на справедливий суд» видався суперечливим статті самого документу. Зокрема, у розділі про спільні зауваження говориться про те, що «стаття 14 є особливо складною за характером, поєднуючи в собі різноманітні гарантії, різні за сферою охоплення». [13]

У міжнародних документах офіційне визначення права на справедливий суд вперше було здійснено в статті 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод: «Кожен має право на справедливий і публічний розгляд його справи упродовж розумного строку незалежним і безстороннім судом, встановленим законом, який вирішить спір щодо його прав та обов'язків цивільного характеру або встановить обґрунтованість будь-якого висунутого проти нього кримінального обвинувачення» [9].

Першочергово слід сказати, що усі існуючі міжнародні стандарти незалежності суддів вміщені у міжнародно-правових актах загальносвітового та європейського рівнів. Вони розроблялися міжнародними організаціями, основними серед яких є Організація Об'єднаних Націй та Рада Європи.

У статті 2 Основних принципів щодо незалежності правосуддя, розроблених ООН у 1985 році [14] сказано, що вирішення судових справ мають проходити виключно на основі фактів та відповідно до закону, без будь-яких обмежень, неправомірного впливу, спонукань, тиску, погроз або втручання, прямого чи опосередкованого, з боку будь-кого та з будь-якої причини. Зауважимо, що згідно із статтею 8, судді завжди мають поводити себе таким чином, аби зберігати гідність своєї посади, а також безсторонність та незалежність судової влади.

Монреальська універсальна декларація про незалежність правосуддя [15] повністю присвячена цьому питанню. У документі можна виділити підпункти,

які стали основними рекомендаціями для ООН. Зокрема, розглядаються питання щодо незалежності суддів, кваліфікації, обрання і професійної підготовки суддів, призначення на посаду, підвищення у посаді та переведення на іншу посаду, строк перебування на посаді, імунітет і привілеї суддів, критерії неспроможності, дисциплінарне покарання та звільнення суддів з посади, а також адміністративні питання роботи суду.

У документі «Основні принципи незалежності суддів», які були схвалені резолюціями 40/32 та 40/146 Генеральної Асамблеї ООН від 29 листопада та 13 грудня 1985 року вказується, що незалежність судових органів гарантується державою і закріплюється в конституції або законах країни. Усі державні та інші установи зобов'язані шанувати незалежність судових органів і дотримуватися її. [14]

Відповідно до Рекомендацій щодо ефективного впровадження Основних принципів щодо незалежності судових органів, впроваджуються основні принципи в частині надання відповідних засобів, які давали б змогу судовим органам належним чином виконувати свої функції; гарантується законом термін повноважень суддів, їх незалежності, безпеки, відповідної винагороди, умов служби, пенсії й віку виходу на пенсію, держава також має звернути особливу увагу на необхідність надання певних ресурсів, потрібних для функціонування судової системи, враховується призначення достатньої для рівня завантаженості справами кількості суддів, забезпечення судів необхідним персоналом та обладнанням та надання суддям гідного рівня особистої безпеки, пенсійного забезпечення та заробітної плати. [16]

Цікавими для мене видались цілі сталого розвитку, які були ухвалені ООН у 2015 році і мали на меті спонукати людей до збереження природи, подолання бідності, а також побудови суспільства, яке б жило у мирі та безпеці. Існує 17 взаємодіючих цілей, серед яких хотілося б виділити 16 ціль, яка закликає суспільство до життя у мирі, стабільності, без війн та збройних конфліктів, а за принципами захисту прав людини, ефективного правосуддя, яке буде засноване на верховенстві права.

Загальна хартія судді 1999 року [18] вміщує у собі 15 статей, над складанням яких працювали судді з усього світу. Ця Хартія безпосередньо є результатом їхньої праці та була схвалена членами Міжнародної асоціації суддів як мінімальні загальні норми, про що сказано у Преамбулі документа. Стаття 1 Хартії наголошує на необхідності забезпечення незалежності суддів, зазначаючи, що «незалежність судді є важливою умовою для неупередженого судочинства, що відповідає вимогам закону. Вона є неподільною. Будь-які інституції чи органи влади як на національному, так і на міжнародному рівні, повинні поважати, захищати та охороняти цю незалежність».

У свою чергу, Рада Європи також активно займається проблемами захисту незалежності судової влади. Таким чином, Комітет Міністрів РЄ у 2016 році створив план дій щодо забезпечення суддівської незалежності. Ці проблеми вдало висвітлені у нормах-рекомендаціях РЄ, а також в роботі багатьох інших органах встановлення та моніторингу дотримання стандартів Ради Європи.

Для усіх країн, які доєднуються до Ради Європи важливим є забезпечення інституційної незалежності судової влади, зокрема створення спеціальних інституцій судової влади. Окрім того, що Рада Європи надає свої рекомендації щодо інституційної структури органів, які регулюють державну політику у питаннях кар'єри та відповідальності суддів, Рада Європи разом із Венеційською Комісією вважають, що питання призначення суддів, дисциплінарне покарання та їх переведення мають бути вирішені «кваліфікованою більшістю суддів». [19]

Так, у Європейському статуті судді, який був прийнятий Європейською асоціацією суддів у 1993 році [20], у пункті 4 говориться, що суддя має обиратись на засадах об'єктивності, що сприятиме забезпеченню професійної компетентності. Також зазначається, що обрання судді здійснюється незалежним органом, без жодного стороннього, зокрема політичного, впливу. Подібна думка висвітлюється і у Європейській хартії про Закон «Про статус

суддів» від 1998 року. [21] Таким чином, у пункті 2 прописано умови відбору, призначення на посаду та початкову підготовку суддів. Із документа випливає, що кандидат на посаду судді має «вільно та неупереджено» оцінювати справи з якими він працює та «застосовувати закон із повагою до гідності людини». Також у документі йдеться про необхідність наявності освітньої кваліфікації та попереднього досвіду, а також вказано про забезпечення належної підготовки кандидатів. Додамо, що згідно із цим документом рішення про прийняття на посаду судді не може прийматись за ознаками етнічного чи соціального походження, кольору шкіри або ж статі, а також не є причиною у відмові на посаду політичні, філософські або релігійні переконання кандидата. Досить вдало про це розписано у Пояснювальній записці до Європейської хартії про закон «Про статус суддів». [22]

У Глобальному плані діяльності для суддів в Європі, який був прийнятий Комітетом Міністрів Ради Європи у 2001 році [23] визначаються головні його цілі. Зокрема вказано, що «Головним завданням Глобального плану дій є зміцнення ролі суддів в Європі шляхом підвищення їх незалежності, неупередженості та компетентності. Глобальний план також спрямований на забезпечення Комітету Міністрів інформацією про найбільш важливі питання, що стосуються суддів в Європі». Насправді, цілі цього плану є і мають бути основними критеріями справедливого судочинства в усіх країнах. Також, у Великій хартії суддів [24] визначаються основні принципи побудови системи правосуддя на засадах незалежності суддівської влади, її гарантій, доступу до правосуддя та прозорості, етики і відповідальності.

Незалежність суддів є чи не найважливішим принципом та правом громадян усіх держав, враховуючи і самих суддів. Це поняття охопило два аспекти: інституційний та індивідуальний. Кожна сучасна демократична держава повинна спиратися на розподіл влади, а кожен окремий суддя повинен робити все для захисту суддівської незалежності як на інституційному, так і на індивідуальному рівнях.

Міжнародні стандарти та документи, розроблені Радою Європи та Організацією Об'єднаних Націй у сфері судоустрою та статусу суддів відіграють важливу роль у процесі удосконалення міжнародних судових систем. У більшості випадків держави-члени враховують їх положення у національному законодавстві, а також на практиці організації та забезпечення діяльності судової влади.

Бангалорські принципи поведінки суддів, про які вже зазначалося раніше, вважаються чи не найвідомішим регулятором питань суддівської етики. Власне, в самій преамбулі документа зазначено, що: «нижченаведені принципи мають на меті встановлення стандартів етичної поведінки суддів. Вони адресовані суддям для використання як інструкції, а також судовим органам для використання як базових принципів регламентації поведінки суддів» [11]. Коментар до Бангалорських принципів тлумачить зазначене вище положення із застосуванням категорії «основоположні й універсальні цінності», що передбачає таке: «Нижче наведено принципи, які ґрунтуються на шести основоположних та універсальних цінностях, а також рекомендації щодо застосування кожного принципу. Вони призначені стати посібником для суддів і забезпечити для них основу регламентації поведінки у вигляді національного кодексу поведінки чи іншого механізму. Вказівки щодо застосування кожного принципу не є аж настільки загальними, щоб бути малоприматними як рекомендації, і вони не настільки конкретні, щоб стати недоречними для вирішення численних і різноманітних питань, з якими суддя має справу у своєму повсякденному житті. Водночас вони можуть вимагати пристосування з урахуванням специфіки тієї чи іншої юрисдикції» [25].

Із цінностями стандартів суддівської етики пов'язується й Висновок № 3 (2002 р.) Консультативної ради європейських суддів до уваги Комітету міністрів Ради Європи про принципи й правила, які регулюють професійну поведінку суддів, зокрема питання етики, несумісної поведінки й неупередженості. Наприклад, у п. 8 йдеться про те, що «повноваження, які надані суддям, тісно пов'язані із цінностями правосуддя, справедливості й

свободи. Стандарти поведінки, які застосовуються до суддів, впливають із цих цінностей і є передумовами довіри до здійснення правосуддя» [26].

Як ми можемо побачити, етичні стандарти призначаються, визнаються, спрямовуються на суддів, контролюючи їх професійну та позапрофесійну діяльність. В той же час, принципи й норми суддівської етики не тільки регулюють поведінку судді, а й позитивно впливають на його правосвідомість та правове мислення. Зрештою, усі стандарти суддівської етики направлені на суспільство, даючи йому змогу уявляти поведінку та судову владу загалом як ідеальну постать судді. Саме це слугує основою для формування в суспільстві довіри до суду.

Процес вирішення юридичних справ тісно пов'язується із виконанням процесуальних та непроцесуальних (організаційних) дій судді та усіх працівників апарату суду. Усі обов'язки мають бути розподілені між апаратом суду і самими судьями. Таким чином, судді у більшій своїй мірі мають виконувати процесуальні дії, а апарат суду, в свою чергу, несе відповідальність за організацію судового процесу. В той же час, робота між ними має проходити у тісному взаємозв'язку, підтримці та розумінні. Власне, такий підхід закладено у Рекомендації Комітету Міністрів Ради Європи № R (86) 12 від 16.09.1986 р. «Про заходи щодо недопущення і скорочення надмірного робочого навантаження на суддів». [27] У документі пропонується зменшувати завдання суддів, за виключенням самого судового процесу, та передавати їх іншим органам.

Незалежна судова влада, без сумніву, являється базовим елементом демократії. Загальновідомо, що основною функцією суду є здійснення самого правосуддя. Відповідно до Європейської конвенції з прав людини [9], а саме статті 6, «кожен має право на справедливий і публічний розгляд його справи упродовж розумного строку незалежним і безстороннім судом, визначеним законом». Ця стаття і є гарантом забезпечення справедливого та доступного судочинства.

За захистом порушення того чи іншого права громадяни звертаються до суду, розраховуючи на здійснення правосуддя законним шляхом. Сам суддя повинен виконати свій обов'язок незалежно та неупереджено протягом розумного строку. Звертаючись до суду, людина навіть не здогадується про обмежене фінансування судів та інші наявні проблеми. Вона розраховує на законність, в першу чергу.

В очах людей, яким необхідна допомога, судова установа є відповідальною за злагоджену роботу, професійність та ввічливість усього персоналу, гарантії незалежності суддів. Тож, для забезпечення ефективності роботи суду, а також для швидкого надходження інформації, налагоджений діалог є головною необхідністю в усі часи.

1.3. Європейські стандарти здійснення правосуддя

Справедливе, неупереджене та доступне правосуддя є важливою складовою правової держави. Обов'язок держави створити умови для реалізації права людини на доступ до правосуддя визначається міжнародним та європейським товариством та передбачається основними міжнародними нормативно-правовими актами.

Стаття 6 Конвенції про захист прав людини й основоположних свобод 1950 року [9] передбачає право кожного на справедливий публічний розгляд його справи впродовж розумного строку. Власне, це покладає обов'язок держав-членів Конвенції вживати необхідних заходів для гарантування доступу людини до правосуддя. Слід сказати про справу «Голдер проти Об'єднаного Королівства» від 1970 року, у якій Європейська Комісія з прав людини зазначила, що ст. 6 Конвенції про захист прав людини й основоположних свобод гарантує право на здійснення самого правосуддя, а вже доступ до правосуддя є невід'ємною складовою цього права. Якщо звернутись до Посібника із статті 6 ЄКПЛ [28], то можна з'ясувати, що основним принципом,

який регулює її застосування є справедливість. Однак уточнюється, що справедливість судового розгляду значною мірою залежить від обставин справи. Щодо публічності провадження, то цей принцип захищає підсудного від таємного правосуддя, яке не може контролюватися громадськістю. Цей принцип, в першу чергу, покликаний зберегти довіру до суддів. Також зазначимо про тривалість провадження. Так, стаття 6 покликана забезпечити, аби обвинувачений не залишався занадто довгий час обвинуваченим, вина якого не доведена.

Задля правильного трактування та застосування ст.6 Конвенції про захист прав людини й основоположних свобод Комітет Міністрів Ради Європи розробив рекомендації, які хоч і не мають обов'язкової сили, але мають вагомий вплив на процес оптимізації права доступу до правосуддя. Серед них необхідно назвати Рекомендацію № R(81)7 Комітету Міністрів Ради Європи для держав-членів щодо шляхів полегшення доступу до правосуддя від 14 травня 1981 року [29], у якій державам-членам Конвенції про захист прав людини й основоположних свобод рекомендовано інформувати громадян про засоби захисту своїх прав у суді, а також спрощення, прискорення й здешевлення судового розгляду.

Під спрощенням судового розгляду розуміється змога держави забезпечити можливість вживання заходів, спрямованих на полегшення й нормалізацію судового розгляду, максимальне спрощення процесуальних дій, а також створення умов для розуміння особою судових рішень та дій. Спрощення також має на меті прискорення та мінімізацію необґрунтованих процесуальних дій, що не носять обов'язкового характеру. Судове провадження має відбуватись у розумних та адекватних щодо обставин справи термінах. Згідно із прецедентною практикою ЄСПЛ розумні строки провадження мають оцінюватись на підставі конкретних обставин справи, зважаючи на складність справи, поведінку заявника й відповідних державних органів та важливість предмета спору для заявника.

Окрім цього, «здешевлення» реалізації правосуддя залишається важливим питанням. У Резолюції № R(78)8 Комітету Міністрів Ради Європи про юридичну допомогу і консультації від 2 березня 1978 р. [30] урядам держав-членів рекомендується активно працювати над зниженням рівня економічних перешкод на шляху до доступу до правосуддя. Пропонується всіляко допомагати особам, які на даний час не в змозі оплатити послуги суду, зокрема шляхом впровадження правової допомоги для таких осіб. Оскільки доступ до правосуддя має бути наданий усім громадянам, таке полегшення у фінансовому плані збільшить шанси на сам доступ. Економічними перешкодами також вважається обов'язок сплати судових витрат. Економічні умови доступності правосуддя передбачають розумні судові витрати, а також створення процесуального механізму для надання відстрочки, розстрочки, часткового чи повного звільнення від сплати судових витрат.

У Рекомендації № R(93)1 Комітету Міністрів Ради Європи державам-членам про ефективний доступ до закону і правосуддя для найбідніших верств населення від 8 січня 1993 р. [31] та в Додатку до рекомендації № R(81)7 Комітету Міністрів Ради Європи державам-членам щодо шляхів полегшення доступу до правосуддя від 14 травня 1981 р. [32] передбачено, що прийняття справи до судового провадження не має обумовлюватись обов'язковою сплатою державі перевищеної грошової суми, а судові витрати не повинні бути перешкодою для реалізації права на доступ до правосуддя.

Європейський суд із прав людини зазначає, що право на суд, до якого і входить право на доступ до правосуддя, є не тільки абсолютним, але й може бути обмеженим. В той же час, право на доступ до правосуддя не обмежується на тому рівні, аби порушувати його сутність. Такі обмеження мають нести виключно законну мету й розподіляться порівну між використаними засобами та досягнутими цілями. Слід додати, що за заявником залишається право оскарження доступу до правосуддя, яке могло нести незаконний характер. Сюди відносять можливість використати усі національні засоби судового захисту, які передбачені принципами міжнародного права. Якщо ж проблему не

буде вирішено, держава може бути притягнута до відповідальності за перешкоджання чи унеможливлення використання засобів судового захисту, які відносяться до оскаржуваного особою порушення, згідно із Конвенцією про захист прав людини та основоположних свобод.

Право на доступ до правосуддя гарантується, зокрема, встановленням необхідних повноважень та обов'язків суддів. Комітет Міністрів Ради Європи та Генеральна Асамблея ООН розробили рекомендації для урядів держав-членів щодо вдосконалення правового статусу судді, які сприятимуть спрощенню доступу до правосуддя. Так, згідно із статтею 1 Європейської хартії про закон «Про статус суддів», судді під час виконання своїх обов'язків мають бути доступними й поважати осіб, які до них звертаються. Під час проведення судового розгляду вони повинні захищати права й свободи всіх осіб однаково, поважаючи їх гідність, про що йдеться у пункті 59 розділу 6 Рекомендації № СМ/Rec(2010)12 Комітету Міністрів Ради Європи державам-членам щодо суддів «Незалежність, ефективність та обов'язки» [33].

Міжнародна практика права на доступ до правосуддя гарантує усім, незалежно від статі, раси, мови, національності, релігії, соціального походження чи майнового стану, політичних та інших переконань або за будь-якими іншими ознаками. Сам цей принцип недискримінації права на доступ до правосуддя передбачається ст. 14 Конвенції про захист прав людини й основоположних свобод [9], ст. 19 Європейської соціальної хартії [34], ст. 4 Рамкової конвенції про захист національних меншин [35] та іншими міжнародними актами.

Недискримінація права особи на доступ до правосуддя рахується багатоаспектним міжнародним принципом, який забороняє будь-яку дискримінацію по відношенню до осіб, які хочуть реалізувати це право. Для його реалізації, згідно з вимогами міжнародного співтовариства, держава має вжити цілий комплекс різних заходів, які будуть націлюватись на єдиний результат - забезпечення рівного права кожного на доступ до правосуддя.

Таким чином, європейські стандарти доступу до правосуддя можна поділити на дві групи – обов’язкові та необов’язкові. Перші випливають з ЄКПЛ, а другі натомість містяться у рекомендаціях РЄ.

Варто сказати і про роботу над ефективністю діяльності суддів, яка так і залишається чи не найважливішим питанням у процесі реформування судової системи. Доцільне уявлення про дієве судочинство та правильний вибір шляхів покращення його якості залежить від достатньої кількості засобів правового захисту для вирішення наявних проблем судовою системою. Важливе значення у цьому питанні відіграють міжнародні та європейські стандарти у сфері судочинства. Зокрема, до складу ефективності судочинства у контексті таких стандартів відноситься забезпечення доступу громадян до правосуддя. Передумовами таких дій є наявність суб’єктивного права особи на судовий захист, а також закріплення у нормативних актах та реальне утвердження рівності громадян перед законом. Такий доступ може бути забезпечено, у тому числі, через надання достовірної інформації про функціонування судової системи шляхом публікації довідників, розміщення інформації у приміщеннях судів та на їх веб-сторінках у мережі інтернет, створення спрощених і стандартизованих форм юридичних документів, необхідних для початку й перебігу судового провадження, запровадження технології, завдяки якій сторони могли б отримувати за допомогою комп’ютерних засобів документи, необхідні для подання позову до суду та для підтримання прямого зв’язку між сторонами або їхніми представниками та судом [7, с. 312].

Відтак, за словами Ю. Ю. Чуприної, у цивільних справах право на суд надає можливість подати до суду позов щодо цивільних прав чи обов’язків кожного громадянина (Рішення ЄСПЛ від 21 лютого 1975 року у справі *Golder v. United Kingdom*, Publ. Court, Series A, vol. 18). У кримінальних справах санкції можуть застосовуватися виключно судом чи під контролем суду (Рішення ЄСПЛ від 27 лютого 1980 року у справі *Deweer v. Belgium*, Publ. Court, Series A, vol. 35). Говорячи про адміністративні справи, то тут йдеться про можливість кожного, хто вважає втручання адміністративної влади у

здійснення його цивільного права незаконним шляхом, подати відповідну заяву до суду, згідно із вимогами ст. 6 Конвенції (Рішення ЄСПЛ від 23 вересня 1982 року у справі *Sporrong and Lönnroth v. Sweden*, Publ. Court, Series A, vol. 52) [36, с. 3].

Поряд із цим, ефективний судовий розгляд пов'язують із поняттям розумного терміну, відтак рекомендується спростити судочинство, зробити його більш гнучким і оперативним, водночас зберігши гарантії, надані учасникам процесу традиційними процесуальними нормами, та високий рівень якості правосуддя, якого потребує демократичне суспільство [36, с. 312]. З метою недопущення продовження термінів розгляду понад ті, що можна вважати розумними, пропонується запровадити принципи оптимізації роботи суддів, наприклад: розгляд справи не більше ніж на двох судових засіданнях — попередньому й основному; припинення будь-яких спроб неправомірного використання судових процедур із застосуванням санкцій до сторін і адвокатів; свобода визначення суддею форми ведення судочинства (усно чи письмово), за винятком випадків, передбачених законом [36, с. 312].

В той же час, робота над ефективністю та оперативністю судового процесу із урахуванням дотримання прав сторін та принципу їх рішення покладається саме на суд, оскільки певні наявні норми та принципи діяльності, що були створені у державах на національному рівні, не є досконалими та несуть перешкоду для здійснення ефективного правосуддя. Активна роль суду полягає у можливості вимагати від сторін пояснень, які суд визнає необхідними, та особистої явки; викликати свідків, особливо коли йдеться про інтереси інших осіб, окрім тих, які беруть участь у справі; контролювати допит свідків; виключати з участі у розгляді осіб, чийі можливі свідчення не стосуються цієї справи, обмежувати кількість свідків у справі тощо. [7, с. 313]

Варто зазначити, що міжнародні стандарти вбачають ефективність роботи триланкової системи судочинства, згідно з якою суди вищого рівня можуть контролювати рішення судів нижнього рівня. Важливу роль також відіграють

положення про заходи запобігання зловживанням системою оскарження. Це дає можливість відсортувувати необґрунтовані скарги, щоб зменшити навантаження на суди. Важливим також є затвердження переліку конкретних заходів із покращення ефективності процедури оскарження, серед яких держави-учасниці мають право обирати ті, які, на їх розсуд, підійдуть найкраще наявній судовій системі у країні. У цьому контексті рекомендується звертати увагу на те, що суд третьої інстанції розглядає скарги в першу чергу ті, які «заслужують на третій судовий розгляд». Сюди направляються скарги, які можуть мати вплив на розвиток права або сприятимуть однаковому тлумаченню закону.

Не слід забувати, що важливим є принцип правової певності, який передбачає неможливість піддання сумніву рішення, яке було винесено остаточно (Рішення Європейського суду з прав людини у справі *Brumsrescu v. Romania* [GC], № 28342/95, § 61, ЄСПЛ, 1999-VII від 28 жовтня 1999 р.)

Оскільки Конвенція про захист прав та основоположних свобод людини має субсидіарний характер, що полягає у захисті прав і свобод, гарантованих цим документом, здійснюється, в першу чергу, на національному рівні, важливою також залишається така ознака ефективності судової системи, як адаптація національних стандартів до стандартів Конвенції у контексті прецедентної практики Європейського суду з прав людини. Сама ж перевірка державою наявних законопроектів, чинних законів, адміністративної практики на відповідність Конвенції зменшує можливий ризик суперечностей між національними нормами та Конвенцією. В той же час, таким чином держава для своїх органів встановлює рамки діяльності для усіх, хто перебуває під її юрисдикцією, згідно із вимогами Конвенції.

Виходячи з вищесказаного, якщо демократичні країни прагнуть створити суд дієвим для захисту прав людини та її основоположних свобод, функціонуючого на засадах справедливості, доступності, незалежності та відкритості, варто проаналізувати зміст його ефективності, знайти зв'язок між

конституційними і міжнародно-правовими стандартами, обрати сприятливі шляхи його удосконалення, а вже потім реформувати судову систему.

Окрім цього, важливим кроком на шляху до розбудови правової та демократичної держави, в якій головним фактором існування буде повага до закону і прав громадянина є створення механізмів ефективного виконання рішень судів. У Висновку Консультативної ради європейських суддів (КРЄС) №13 (2010) щодо ролі суддів у виконанні судових рішень сказано, що ефективне виконання обов'язкового судового рішення є основою принципу верховенства права [37]. Важливим при цьому є твердження, що незалежність судової влади і право на справедливий суд є марними, якщо рішення не буде виконано.

Варто сказати, що більшість судових рішень піддаються примусовому виконанню. Власне, ефективність судової та всієї правової системи загалом залежать від ефективності та дієвості механізмів примусового виконання судових рішень. ЄСПЛ вже багато разів у своїх рішеннях зазначав про те, що виконання рішення, винесене будь-яким судом, має бути розглянуте як важливий елемент «судового процесу». Про це сказано у статті 6 Європейської конвенції з прав людини [9], що передбачає виконання судового рішення в державах, які поважають принцип верховенства права та не можуть залишити їх невиконаними.

Дієвим та досить розповсюдженим інструментом покращення сфери виконання судових рішень є запровадження приватних форм виконання судових рішень. З європейського досвіду досить відома практика виконання судових рішень приватними особами. Окрім цього, у ряді європейських країн існує, так звана, змішана система виконання, коли діють як державні, так і приватні виконавці.

На сьогоднішній день різноманітні електронні ресурси повністю «заполонили» наше життя. Попит у використанні новітніх технологій стає дедалі більшим для усіх сфер діяльності, і здійснення правосуддя не є винятком. Відповідними органами влади проводиться значна робота задля

пошуку інноваційних способів ефективного та прозорого виконання судових рішень, які б могли забезпечити дотримання прав людини і кращу реалізацію актів боржників. Слід зауважити, що це робиться таким чином, щоб не зашкодити ефективності процесу примусового виконання рішень.

У своїх Рекомендаціях щодо примусового виконання рішень Комітет Міністрів Ради Європи наголосив на важливості інформаційних технологій для підвищення ефективності процесу примусового виконання рішень і відповідних правових документів Ради Європи у цій сфері, включаючи Рекомендацію Rec(2003)14 щодо функціональної сумісності інформаційних систем у сфері юстиції [39]. Урядам держав-членів рекомендується сприяти ефективному та економічно доцільному виконанню судових рішень, а також, у відповідних випадках, інших документів, що підлягають примусовому виконанню, як судового, так і позасудового характеру. Звідси випливає, що процедури примусового виконання повинні бути максимально ефективними та дієвими.

Комісія Ради Європи з питань ефективності правосуддя надала свої рекомендації щодо контролю якості виконавчого провадження, що передбачає дотримання кожною державою-членом європейських стандартів якості. Серед цих стандартів дієвими вважаються електронні інструменти стягнення, до яких відносять продаж майна боржника на публічних електронних аукціонах. Таким чином, якщо після накладення арешту активи відповідача підлягають продажу, потенційні покупці мають бути заздалегідь повідомлені про це за допомогою надійних засобів зв'язку, які гарантують швидке поширення інформації серед якомога ширшого кола осіб, забезпечуючи при цьому захист приватного життя відповідача. Держави-члени повинні розробити мінімальні стандарти поширення інформації, беручи до уваги характер активів, їхню оціночну вартість і дату продажу. [40]

Слід зазначити, що пріоритетними напрямками реформування системи примусового виконання є вдосконалення законодавства про виконавче провадження, вдосконалення механізмів примусово стягнення та розвиток відповідної інфраструктури. Для того аби досягти ефективного виконання

судових рішень також слід усунути правові перепони у виконанні судових рішень, скасувати мораторії на примусове стягнення боргів та закони, що забезпечують домінування юридичних осіб з державною участю над приватними, і головне – скасувати норми, які забезпечують боржнику привілеї, а також дозволяють йому легально уникати сплати присуджених судовим рішенням боргів. [7, с. 431]

Виконання рішень Європейського суду з прав людини передбачається статтею 46 Конвенції про захист прав і основоположних свобод людини [9]. Контроль за виконанням рішень покладено на Комітет міністрів Ради Європи. Питання виконання рішень Європейського суду з прав людини розглядається на спеціальних засіданнях з прав людини відповідно до порядку, затвердженого Комітетом міністрів 10 січня 2001 р. на своєму 736 засіданні заступників міністрів. [41]

Отже, Європейські стандарти у сфері правосуддя щодо виконання судових рішень ґрунтуються на засадах рівності та справедливості виконання, воно має бути ефективним, здійснюватися в розумні строки незалежно та неупереджено. Це тягне за собою необхідність спільної роботи усіх суб'єктів публічної влади. Не менш важливим є забезпечення виконання рішень ЄСПЛ та впровадження їх у судову практику. Конвенція про захист прав людини, Рішення Європейського суду з прав людини, Рекомендації Комітету Міністрів РЄ є основними документами, що корегують виконання судових рішень.

РОЗДІЛ II. ПРАВОСУДДЯ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ В УКРАЇНІ

2.1. Загальна характеристика правового режиму воєнного стану

Першочергово і безперечно ми можемо сказати, що до видів особливих правових режимів які, за необхідності, встановлюються у законодавстві держави відноситься воєнний стан. С. О. Кузніченко дає нам зрозуміти, що існують два особливих правових інститути, які регламентують надзвичайний режим: це інститути надзвичайного стану та воєнного стану [42, с. 54]. Не важко зрозуміти, що запровадження надзвичайного стану спрямовується на захист від внутрішньої загрози, натомість воєнний стан символізує загрозу із зовнішнього боку. Слід зауважити, що обидва ці інститути відіграють важливу роль у національно-правовій системі, а також є компонентом системи національної безпеки, оскільки демократичні держави намагаються швидко реагувати на загрози, які могли б становити небезпеку для їх громадян і цілісності країни загалом.

Порівнюючи Конституції країн Європи, то вони виділяють різні правові режими узагальнюючи їх поняттям «надзвичайний режим». Для кращого розуміння наведемо приклад порівняльного аналізу конституційного законодавства країн Європи, який провели Гринчак А. А. та Гринчак С. В. Вони наголошують, що існує декілька форм надзвичайних правових режимів, серед яких власне надзвичайний стан (ст. 28 Конституції Ірландії, ст. 116.1 – Іспанії, ст. 134 – Португалії, ст. 228 – Польщі, ст. 93 – Румунії, ст. 64 – Болгарії, ст. 23 – Фінляндії, ст. 19/A – Угорщини); стан облоги (ст. 36 Конституції Франції, ст. 48 – Греції, ст. 116.1 – Іспанії, ст. 19 – Португалії, ст. 101 – Нідерландів); воєнний стан (ст. 228 Конституції Польщі, ст. 57 – Болгарії, ст. 93 – Румунії, ст. 102 – Словаччини); стан стихійного лиха (ст. 228 Конституції Польщі); стан війни (ст. 40 Конституції Ірландії, ст. 87 – Італії, ст. 19 – Угорщини, ст. 43 – Чехії); стан напруженості (ст. 82 Конституції ФРН); стану оборони (ст. 115а, ст. 126 Конституції ФРН); стан загрози (ст. 116.1 Конституції Іспанії). Як зазначають

автори, ідеться не про різні правові інститути, а про різні форми надзвичайного режиму як загального, родового поняття. В одній конституції можуть використовуватися, як бачимо, одразу кілька назв для підкреслення різних підстав виникнення особливого стану (Іспанія, ФРН, Угорщина, Португалія, Польща тощо). Аналогічним до режиму воєнного стану в деяких країнах (Франція, Іспанія, Греція та ін.) є стан облоги. [43, с.11]

Не дивним є той факт, що надзвичайні умови тягнуть за собою перехід до надзвичайних методів керування державою, змінюється підхід до регулювання суспільних відносин у різних сферах життя. Такі наслідки тягне за собою тимчасові, але справді необхідні нововведення щодо повноважень державних органів влади та управління. Режим надзвичайного стану призводить до значного розширення повноважень виконавчих органів, але обмеження деяких соціальних, політичних, економічних прав громадян, а також збільшення їх прав і обов'язків. Такі дії вважаються необхідними для запобігання чи припинення надзвичайного стану і покращення взаємної комунікації між органами влади та народом. В той же час, необхідністю є побудова чітких кордонів допустимих обмежень громадянських прав і свобод, а також допустимих розширень повноважень влади.

Як зазначає Фігель О.Ю., обмеженнями прав і свобод людини та громадянина є певні заборони, які покликані змінити поведінку особи через обмеження суб'єктивного права [44]. Виходячи з цього слід зрозуміти, які у міжнародному праві існують гарантії законних обмежень прав людини і її свобод, які не тягнуть за собою зловживання владою. Стаття 15 Європейської конвенції про захист прав людини і основоположних свобод забороняє відхилення від зобов'язань держави в надзвичайних ситуаціях. До них відносяться: гарантія права на життя (ст. 2 Конвенції), заборона катувань або нелюдського поводження (ст. 3), заборона рабства або підневільного стану (ч. 1 ст. 4), заборона покарання без законного обґрунтування (ст. 7 Конвенції).

У Конституції Сполучених Штатів Америки [45], а саме частині 2 статті 9 сказано, що «нікого не можна позбавляти привілею, що надається законом

Habeas corpus, крім тих випадків, коли цього вимагає громадська безпека під час повстання або нападу». Безперечно, введення воєнного стану у країні означає обмеження багатьох прав мирного населення. На прикладі законодавства США ми можемо побачити, що під час воєнного стану може бути обмежене право на: недоторканість житла, право власності на транспортні засоби, свободу пересування або ж вибору місця проживання, свободу об'єднань, свободу слова. Цей перелік може змінюватись або поповнюватись і фактичного контролю за цим не існує. В той же час існує практика, коли Верховний суд визнавав неправомірним застосування законів воєнного стану, якщо порушуються громадянські права, зокрема право на працю, свободу від дискримінації, а також порушення прав власності.

Конституція Німеччини [46] також виділяє деякі права і обов'язки людини, які можуть бути обмежені в умовах воєнного стану. Серед них: заборона примусової праці (ст.12а говорить, що, за необхідності, люди віком від 18 до 55 років можуть бути залучені до роботи, яка є необхідною для забезпечення життєдіяльності громадян); свобода об'єднань та асоціацій (у ст. 9 та 87а зазначається, що діяльність організацій, які можуть нести загрозу демократії країни, підлягає обмеженню); таємниця листування, телефонних розмов, згідно із ст. 10 Конституції також підлягає обмеженню або контролю; свобода пересування, за необхідності теж може обмежуватися (ст. 11) тощо. В той же час, Конституція Німеччини містить положення, які забезпечують громадянам право на захист від зловживання повноваженнями органами влади на період воєнного стану. Стаття 93 Конституції Німеччини надає право громадянам звертатись до Верховного суду із заявою про порушення або обмеження їх прав з боку держави без об'єктивних підстав. Окрім цього, ст. 20 Основного закону Німеччини надає громадянам право чинити опір (у тому числі із використанням зброї) у випадках коли відбувається протиправна зміна конституційного ладу.

У Конституції Польщі [47] досить чітко розписано про права та обов'язки громадян, які можуть чи не можуть бути обмежені на період воєнного стану.

Виходячи із Статті 31 цього Закону, де сказано, що обмеження щодо користування конституційними свободами і правами можуть встановлюватися лише законом і лише тоді, коли вони необхідні в демократичній державі для її безпеки чи публічного порядку або для охорони довкілля, публічного здоров'я та публічної моралі, або ж свобод і прав інших осіб. Ці обмеження не можуть порушувати сутність свобод і прав, можна зробити висновок, що держава відповідально підходить до забезпечення прав і свобод своїх громадян на законодавчому рівні. Це не дивно, адже Конституція також містить у собі розділ (XI розділ), де зазначені виключні положення щодо режиму надзвичайного стану. У статті 228 цього Документу сказано, що за умов виникнення особливих загроз, якщо звичайні конституційні засоби є недостатніми, може бути введено виключне положення: військове становище, надзвичайне становище або становище стихійного лиха. Окрім цього, у статті 233 виділено права та свободи людини, які можуть або не можуть бути обмежені під час надзвичайного стану. Отже, у пункті 1 цієї Статті сказано, що Закон, який визначає межі обмеження свобод і прав людини і громадянина під час дії воєнного та надзвичайного стану, не може обмежувати свободи і права, визначені такими статтями: ст. 30 (гідність людини), ст. 34 і ст. 36 (громадянство), ст. 38 (охорона життя), ст. 39, ст. 40 і ч. 4 ст. 41 (гуманне поводження), ст. 42 (несення кримінальної відповідальності), ст. 45 (доступ до суду), ст. 47 (особисті блага), ст. 53 (сумління та релігія), ст. 63 (петиції), а також ст. 48 і ст. 72 (сім'я і дитина). В той же час, у пункті 3 статті 233 Конституції Польщі йдеться про те, що на період дії надзвичайного стану, Закон може обмежити свободи і права, визначені у наступних статтях: ст. 22 (свобода господарської діяльності), ч. 1, 3 і 5 ст. 41 (особиста свобода), ст. 50 (недоторканність житла), ч. 1 ст. 52 (свобода пересування і перебування на території Республіки Польща), ч. 3 ст. 59 (право на страйк), ст. 64 (право власності), ч. 1 ст. 65 (свобода праці), ч. 1 ст. 66 (право на безпечні та гігієнічні умови праці), а також ч. 2 ст. 66 (право на відпочинок), а також ч. 2 ст. 66 (право на відпочинок). Зазначимо, що у Законі «Про надзвичайний стан» від 21

червня 2002 року, у статті 228 сказано, що під час надзвичайного стану не можуть бути змінені: Конституція, виборчі розпорядження до Сейму, Сенату та органів місцевого самоврядування, закон про вибори Президента Речі Посполитої та положення про надзвичайні стани.

На сьогоднішній день для України питання правового режиму воєнного стану стало чимось звичним, але в той же час, в силу нових викликів і перешкод, актуальним. Стале висловлення «війна не має правил» все ж, у законодавців, має інше трактування. Так, Конституція України [12], а саме стаття 106 визначає наступне: Президент України є Верховним Головнокомандувачем Збройних Сил України; призначає на посади та звільняє з посад вище командування Збройних Сил України, інших військових формувань; здійснює керівництво у сферах національної безпеки та оборони держави; очолює Раду національної безпеки і оборони України; вносить до Верховної Ради України подання про оголошення стану війни та у разі збройної агресії проти України приймає рішення про використання Збройних Сил України та інших утворених відповідно до законів України військових формувань; приймає відповідно до закону рішення про загальну або часткову мобілізацію та введення воєнного стану в Україні або в окремих її місцевостях у разі загрози нападу, небезпеки державній незалежності України; приймає у разі необхідності рішення про введення в Україні або в окремих її місцевостях надзвичайного стану, а також оголошує у разі необхідності окремі місцевості України зонами надзвичайної екологічної ситуації - з наступним затвердженням цих рішень Верховною Радою України.

Також, Закон України «Про правовий режим воєнного стану» [48] у статті 2 визначає те, що правовою основою введення воєнного стану є Конституція України, цей Закон та указ Президента України про введення воєнного стану в Україні або в окремих її місцевостях, затверджений Верховною Радою України. Також у статті 5 зазначається, що пропозиції щодо введення воєнного стану в Україні або в окремих її місцевостях на розгляд Президентіві України подає Рада національної безпеки і оборони України.

У статті 20 цього Закону визначається правовий статус та обмеження прав і свобод громадян та прав і законних інтересів юридичних осіб в умовах воєнного стану. Зокрема наголошується про неможливість обмеження права і свободи людини і громадянина, які передбачені частиною другою статті 64 Конституції України. У ній є перелік статей, у яких гарантовані права громадян, ще не можуть бути обмежені. Зокрема, рівність перед законом (стаття 24), неможливість позбавлення громадянства (стаття 25), право на життя (стаття 27), повага до гідності (стаття 28), право на свободу та особисту недоторканність (стаття 29), право на індивідуальні чи колективні звернення до органів державної влади (стаття 40), право на житло (стаття 47), рівні права і обов'язки у шлюбі та сім'ї (стаття 51), рівність дітей у своїх правах (стаття 52), захист прав і свобод людини судом (стаття 55), право на відшкодування шкоди (стаття 56), право знати свої права і обов'язки (стаття 57), закони та нормативно-правові акти не мають зворотної дії в часі (стаття 58), право на професійну правничу допомогу (стаття 59), не виконання явно злочинних розпоряджень чи наказів (стаття 60), неможливість повторного притягнення до юридичної відповідальності одного виду за одне й те саме правопорушення (стаття 61), неможливість покарання без доведення вини в законному порядку (стаття 62), відмова давати показання (стаття 63).

Окрім цього, в Україні є окремий Закон «Про правовий режим надзвичайного стану» [49]. У статті 1 цього Закону вказано, що «надзвичайний стан - це особливий правовий режим, який може тимчасово вводиться в Україні чи в окремих її місцевостях при виникненні надзвичайних ситуацій техногенного або природного характеру...». Також зауважимо, що введення режиму надзвичайного стану ставить за мету швидке усунення загроз техногенного чи природного характеру, стабілізацію ситуації, зокрема під час спроби захоплення влади або зміни конституційного ладу через протиправні дії, які несуть загрозу громадянам, а також налагодженій роботі органів державної влади, про що сказано у статті 2.

Якщо порівняти надзвичайний стан та воєнний стан, то воєнний стан вводиться у разі саме військові загрози для України, можливість окупації територій та можливості або наявності воєнних дій. Натомість, надзвичайний стан вводиться у тому випадку, коли спостерігаються масові порушення громадянського порядку, терористичні акти, спроби захоплення державної влади, також у разі стихійного лиха, природних катастроф, масових пожеж, пандемій тощо.

Варто погодитись із думкою А.С. Славко про те, що серед прав та свобод, які гарантуються державою є право на життя, право на недоторканість, право на справедливий суд та презумпцію невинуватості, право на недискримінацію та рівність усіх громадян перед законом. Обмеження решти прав і свобод у тому чи іншому вигляді може бути допущене законодавствами зарубіжних держав. [50, с.74]

Продовжуючи тему надзвичайного режиму слід сказати, що він являє собою систему правових норм, які його запроваджують, а також хто його запроваджує. Окрім цього, запроваджується особливий режим діяльності органів влади, місцевого самоврядування та інших організацій. Встановлюються допустимі межі правового режиму надзвичайного стану. У документі Венеційської комісії [51] сказано, що під час особливого правового режиму надзвичайної ситуації компетенції та повноваження органів влади горизонтально або вертикально можуть делегуватися. Зауважимо, що є фактори, які впливають на дії та заходи, які стають можливі за умови надзвичайного стану. Серед них наводяться чинники, які починаються від обрання уповноваженого, який буде контролювати здійснення цих факторів, і закінчуються вирішенням питань щодо забезпечення успішних дій збройних сил держави.

Вище ми вже навели приклад аналізу Конституцій і можемо сказати, що зазвичай, надзвичайний стан порівнюється із станом війни і застосовується як загальне поняття протидії будь-яким загрозам. Слід розуміти, що органами влади які запроваджують надзвичайний стан є глава держави, парламент та

уряд. Як зазначають А. А. Гринчак і С. В. Гринчак, у процедурі обов'язково має бути передбачено дві мети: оперативно відреагувати на загрози і зберегти демократичне правління, не допустити узурпації влади. Саме орган загальнонародного представництва – парламент виступає гарантом охорони демократії в цій процедурі. [43]

Таким чином, можна сказати, що поняття «воєнний стан» має на увазі наявність серйозних загроз для безпеки держави і громадян країни в цілому. В той же час, для уникнення паніки та нерозуміння ситуації з боку людей, а також контроль за недопущенням свавілля з боку органів державної влади законодавство має містити чіткі вказівки та обмеження щодо плану дій під час надзвичайних ситуацій. Безперечно, головним завданням конституційно-правового інституту воєнного стану має бути робота над якнайшвидшим відновленням миру та безпеки у державі та нормалізації життя громадян.

2.2. Значення судової влади під час війни

Судова влада, як усім відомо, виконує роль основного чинника забезпечення прав і свобод, а також законних інтересів фізичних та юридичних осіб. Окрім цього, країна не може функціонувати без судової влади, оскільки в усі часи суд є гарантом забезпечення прав і свобод кожного громадянина. На сьогодні вчені не дійшли спільної думки, що ж собою являє правосуддя, і не віднайшли визначення самому поняттю «правосуддя». В той же час, якщо подивитись на розділ VIII «Правосуддя» Конституції України [12], то можна сказати, що правосуддя це те, що «здійснюється судами», або ж «організація судової влади».

В юридичній літературі виділяють такі функції судової влади: 1) функція правосуддя; 2) конституційний контроль; 3) контрольна функція; 4) дозвільна функція; 5) організаційна функція; 6) кадрова функція; 7) інформаційно-статистична функція; 8) роз'яснююча функція; 9) функція обрання міри

запобіжного заходу у вигляді арешту; 10) функція звільнення від покарання і направлення для відбуття покарання; 11) функція звернення до виконання рішень суду і контроль за його виконанням [43, с. 19] Можу погодитись із такими функціями, оскільки із них чітко зрозуміло призначення права, зокрема Україні.

Право на справедливий суд є невід'ємною частиною кожного громадянина держави. На сьогодні існує багато міжнародних договорів та нормативно-правових актів, які регулюють роботу суду, направлену на захист прав громадян як у мирний час, так і в період збройних конфліктів. Так, у статті 10 Загальної декларації прав людини [3] вказано, що кожен має право на публічний судовий розгляд своєї справи справедливим та незалежним судом. Окрім цього, стаття 7 цього ж Закону дає зрозуміти нам, що всі люди рівні перед законом і мають однакове право на рівний захист від будь-якої дискримінації.

Стаття 3, спільна для чотирьох Женевських конвенцій [53] від 12 серпня 1949 року про захист жертв війни, забороняє засудження і покарання без попереднього рішення, належним чином створеного судом, і забезпечує судові гарантії, які цивілізовані народи вважають фундаментальними. Крім того, доступ до правосуддя передбачений статтею 49 (I) Женевської конвенції про поліпшення долі поранених і хворих у діючих арміях; статтею 50 (II) Женевської конвенції про поліпшення долі поранених, хворих та осіб, які зазнали корабельної аварії, зі складу збройних сил на морі; Женевською конвенцією (III) про поводження з військовополоненими, статті 102-108; Женевською конвенцією (IV) про захист цивільного населення під час війни, статті 5, 66-75.

Міжнародний пакт про громадянські і політичні права (1966) [5] забороняє свавільні арешти і затримання, гарантує судовий контроль за позбавленням волі і надає особам, обвинуваченим у кримінальних злочинах, право бути проінформованими, зокрема, під час арешту, про причини арешту і пред'явлені їм звинувачення, а також про права заарештованого і про те, як він

може ними скористатися. Документ також передбачає, що судовий розгляд має бути справедливим і відкритим та здійснюватися компетентним, незалежним і безстороннім судом, створеним відповідно до закону.

Судова влада є третьою гілкою влади у демократичній системі правління, на яку покладаються окремі функції та обов'язки. Загальновідомо, що у законодавстві вже тривалий термін існують положення, які розподіляють повноваження держави між усіма гілками влади. Завданням судової влади у цьому контексті є роз'яснення законів, забезпечення додержання конституційних прав та свобод людини, а також контроль за дотриманням меж своєї діяльності органами державної влади.

Говорячи про визначення терміну, то у юридичному словнику Блека судова влада визначається як «така, що стосується або пов'язана з судами, з судовим департаментом уряду або зі здійсненням правосуддя». [54] В організаційно-правовому сенсі поняття «судова влада» позначає універсальну державно-правову категорію, що в межах доктрини поділу влади позначає одну з гілок державної влади, основне (однак не єдине) завдання якої – здійснення правосуддя. З формального боку (функціонального розуміння), правосуддя загалом прийнято ототожнювати з судочинством, із судовим розглядом справ, а, зі змістовного боку, правосуддя виступає як реалізація ідей права, досягнення добра і справедливості. У багатьох юрисдикціях судова гілка влади має право змінювати закони в процесі судового контролю. Суди, наділені повноваженнями судового нагляду, можуть скасовувати закони та правила держави, якщо вони визнають їх несумісними з вищими нормами, такими як первинне законодавство, положення конституції, договори або міжнародне право. Судді є критично важливою силою для тлумачення та імплементації конституції, тому в країнах загального права вони створюють корпус конституційного права.

Роль суддів під час надзвичайних ситуацій, таких як війна або тероризм, фактично не відрізняється від ролі суддів у мирний час. Обов'язок судів полягає в тому, щоб якнайкраще тлумачити закон відповідно до конституцій та

незважаючи на зовнішні фактори. Однак, серед відмінностей воєнного часу для судової влади є одна, яка має важливе значення для належного функціонування судів - суддівська незалежність. Необхідність суддівської незалежності неможливо переоцінити. Ця концепція є найбільш вразливою через загрози як ззовні, так і зсередини судової системи. Ззовні існує тиск з боку інших гілок влади, а часто і з боку громадськості. Часто цей тиск включає погрози відплати, в тому числі погрози позбавити суди юрисдикції. Внутрішньо судді можуть сумніватися у власному праві або здатності виносити необхідні, потенційно небезпечні рішення в той самий час, коли найбільш важливо, щоб вони використовували свої повноваження в повному обсязі. Це занепокоєння посилюється тим фактом, що судова влада по суті є консервативною інституцією, а судді, як правило, є консервативними особистостями, які не люблять суперечок, ризику та змін. [55]

Після проголошення незалежності України право на судовий захист стало одним із головних прав громадян, яке закріплене у Конституції. Варто наголосити, що право на правосуддя відображається в основних засадах судочинства та характеризує себе через сукупність елементів: доступність правосуддя; право на апеляційне та касаційне оскарження судового рішення; незалежність і неупередженість суду; рівність усіх учасників судового процесу перед законом і судом; право на захист; публічність судового розгляду; розгляд справи в найкоротший строк, що передбачений законом [56, с. 19].

Вже протягом 10 років актуальним для України залишається питання функціонування усіх державних інститутів в умовах війни, у тому числі й судових органів. Понад два роки, як в Україні запроваджено воєнний стан Указом Президента України від 24.02.2022 р. №64/2022 «Про введення воєнного стану на території України» [57], що внесло свої корективи у звичне життя українців. Не обійшли стороною «нові правила» і судову систему. Березень 2022 року став одним із найскладніших місяців у роботі суду, адже протягом цього часу судових засідань не проводилось, за винятком нагальних справ. Це пов'язано із тим, що багато судів на той час опинились під окупацією,

деякі із них були пошкоджені або повністю зруйновані, багато працівників суду приєднались до Збройних сил, а комусь довелося евакуюватися. Та все ж, всього через місяць судова система змогла адаптуватися до нових реалій і запрацювала за новими «воєнними» правилами.

У Законі України «Про правовий режим воєнного стану» № 389-VIII від 12.05.2015 р. [58] сказано про гарантії та особливості роботи судів, інших органів та установ в умовах воєнного стану. Згідно із статтею 12(2) вищезгаданого Закону, в умовах правового режиму воєнного стану суди, органи та установи системи правосуддя діють виключно на підставі, в межах повноважень та в спосіб, визначені Конституцією України та законами України. Окрім цього, повноваження судів, органів та установ системи правосуддя, передбачені Конституцією України, в умовах правового режиму воєнного стану не можуть бути обмежені. В той же час, стаття 26 цього Закону чітко розглядає правосуддя в умовах воєнного стану. Так, правосуддя на території, де введено воєнний стан, може здійснюватись виключно судами. На цій території діють суди, створені відповідно до Конституції України, а скорочення чи прискорення будь-яких форм судочинства суворо заборонено. Якщо ж на тій території, де було введено воєнний стан здійснення правосуддя стає неможливим, у такому разі може бути змінена територіальна підсудність на законних підставах, або ж можливим стає зміна місцезнаходження суду, але створення надзвичайних та особливих судів не дозволяється.

На сьогоднішній день судова система України змогла не просто відновити свою роботу, а й проходить складний етап змін. Саме завдяки їм українське судочинство продовжує свою роботу і ще більше дотримується принципу верховенства права. У надскладний період для держави, коли здавалось що «гірше вже не буде», судова влада, об'єднавшись разом із законодавчою, змогли віднайти баланс і забезпечити верховенство права, аби зараз громадяни мали доступ до правосуддя і були впевнені у своїй захищеності. У статті 8 Конституції України [12] сказано, у країні визнається і діє принцип верховенства права, згідно із яким Конституція України має найвищу

юридичну силу, а закони та інші нормативно-правові акти приймаються на основі Конституції України і повинні відповідати їй.

За останні два роки, які Україна перебуває у стані повномасштабної війни, Конституційний Суд України зміг налагодити свою роботу зважаючи на реалії сьогодення. Таким чином, орган конституційної юрисдикції віднайшов оптимальні форми роботи в умовах частих повітряних тривог та відключень світла. Основних змін у роботі Суду зазнали такі засади, як гласність і відкритість. Більшість засідань КСУ проводяться дистанційно, тобто у формі письмових проваджень, але деякі засідання, які вважаються резонансними, Суд проводить у форматі усних слухань. В той же час, на сайті Суду розклад відкритих судових засідань наданий у вільному доступі. На сьогодні суд не зупиняється на досягнутих успіхах у питанні полегшення доступу громадян до судочинства. До прикладу, у 2023 році Суд представив формуляр конституційної скарги, за допомогою якого подання письмового клопотання стало можливим на офіційному сайті Суду.

Верховенство права вважається ідеальним принципом побудови демократичної держави, адже воно уособлює в собі розуміння того, до чого слід прагнути, тобто до верховенства прав і свобод людини у суспільстві. Варто сказати, що Україна відповідально підходить до цього питання, адже навіть під час війни створює такі умови для існування верховенства права, яким варто повчитись деяким іншим розвинутим демократичним країнам. Слід зауважити, що право неможливо обмежити лиш законодавством, адже існують і інші соціальні фактори, такі як мораль, виховання, традиції тощо, які вже були запроваджені людством історично.

Та все ж, уникнути усіх обмежень, пов'язаних із правами людини в умовах воєнного стану неможливо. Конституційне законодавство більшості країн світу наголошує на тому, що існують умови, за яких права і свободи людини можуть бути обмежені на цілком легітимних підставах. В той же час, існує правове регулювання, яке забезпечує законність таких обмежень. Обмеження конституційних прав і свобод людини не може бути абсолютним і має свої

хронологічні, процедурні та предметні межі. По-перше, такі обмеження носять тимчасовий характер і застосовується лише за обґрунтованої необхідності. По-друге, обмеження конституційних прав і свобод можливе виключно у законному порядку й встановленим колом суб'єктів, натомість всі інші варіанти обмежень цих прав є незаконними і передбачають юридичну відповідальність. По-третє, Конституція України (ст. 64) встановлює вичерпний перелік прав, які в жодному разі не можуть бути обмежені. [59, с.82]

Виходячи з цього слід сказати, що судова влада відіграє важливе значення у дотриманні верховенства права. Вона сприяє захисту прав та свобод усіх громадян, а у разі потреби, контролює законність їх обмеження. На сьогоднішній день, Верховний суд, Рада суддів України, Державна судова організація, а також інші судові органи налагодили взаємозв'язок задля забезпечення виконання судьями та працівниками суду своїх обов'язків щодо захисту прав та свобод людини, аби жоден громадянин не відчув нерівноправності чи якихось утисків як у мирний час, так і під час війни.

2.3. Виклики та особливості здійснення правосуддя в умовах воєнного стану

Спершу слід наголосити на тому, що усі конституційні державні інституції повинні виконувати свою роботу, незалежно від зовнішніх впливів. Ба більше, у разі загрози цілісності держави вони зобов'язані унеможливити такі наслідки, продовжуючи працювати на захист громадян країни. Безперечно, саме на державні конституції покладається відповідальність за прийняття зважених рішень, а також проведення ними зважених керівних дій. Ми вже з'ясували раніше, що правосуддя в Україні можуть здійснювати виключно суди, а отже, наділення цими повноваженнями інших органів забороняється. Окрім цього, в Україні неможливе створення спеціальних чи надзвичайних судів. Таким чином, кожен орган державної влади, включаючи судову, є

незамінним у системі існування держави, особливо важливим є їх співпраця і зважені рішення у період воєнного стану. .

З початком збройної агресії російської федерації на сході України у 2014 році перед судовою системою постало багато проблем, які треба було навчитись швидко вирішувати, оскільки тодішнє законодавство не було готове до нових умов існування. На той час, здавалось би, типові поняття «збройна агресія» чи «агресивна війна» не мали вдалого трактування, оскільки приділяти увагу «воєнній тематиці», тоді було не актуально. Зрозуміло стало, що держава зовсім не готова до таких подій зокрема після того, коли постала потреба застосовувати у кримінальних провадженнях статтю 437 Кримінального кодексу «Планування, підготовка, розв'язування та ведення агресивної війни» [60]. І найперша проблема пов'язана із відсутністю самого поняття «агресивна війна», з чого виходить неможливість визначення, що ж саме відноситься до цього планування і ведення війни. Також, у Законі «Про оборону України» [61] визначення збройної агресії повністю запозичено з Резолюції ГА ООН [62]. Так, Україна може використовувати міжнародні правові акти, оскільки вони є частиною міжнародного законодавства України згідно із Конституцією України, а саме статтею 9, де сказано що чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, є частиною національного законодавства України. В той же час, стандартом для більшості держав є розширення або синонімічне трактування понять у своєму законодавстві. Але у законодавстві України таких норм дотримано не було. Відтоді законодавство почало активно змінюватись, а самі закони редагуватись і доповнюватись новими статтями.

Якщо говорити про виклики саме для правосуддя в умовах збройного конфлікту, то у 2014 році першочергові питання, які виникли у законодавця були пов'язані із тим, як надалі забезпечувати безперервність здійснення правосуддя, а також доступ до суду, зокрема тих осіб, які опинились на окупованих територіях. У цілях забезпечення безпеки судового процесу і в цілому можливості його проведення, суди з окупованих територій або

наближених до них почали вивозити, наскільки це було можливо. На той час уже постала проблема того, що самі будівлі суду були розбиті, пограбовані, матеріали справ було втрачено. Це призвело до часткової неможливості виконання одного з основних міжнародних стандартів правосуддя – забезпечення доступу до суду.

28 листопада 2018 року на території 10 областей, включаючи Сумську область, було введено воєнний стан Законом України «Про затвердження Указу Президента України “Про введення воєнного стану в Україні” [63] терміном на 30 діб. Зокрема, тодішній президент постановив «ввести в дію план запровадження та забезпечення заходів правового режиму воєнного стану в Україні». Тоді ж вперше було обмежено конституційні права і свободи людини і громадянина, передбачені статтями 30-34, 38, 39, 41-44, 53 Конституції України, а також вводилися тимчасові обмеження прав і законних інтересів юридичних осіб в межах та обсязі, що необхідні для забезпечення можливості запровадження та здійснення заходів правового режиму воєнного стану, які передбачені частиною першою статті 8 Закону України "Про правовий режим воєнного стану" [59].

Днем, коли вся Україна здригнулася від звуків вибухів, які сповіщали про повномасштабне вторгнення російської федерації стало 24 лютого 2022 року. Саме з цього дня більшість українців, можна сказати, вперше дізнались що собою являє поняття «воєнний стан». Власне, з цієї дати Президент України Володимир Зеленський ініціював воєнний стан на всій території держави, підписавши Указ № 64/2022 «Про введення воєнного стану в Україні» [57]. Протягом цих 2-х років воєнний стан не припиняв своє існування, продовжуючись кожні 90 днів. Останнім із таких документів став Закон України про затвердження Указу Президента України «Про продовження строку дії воєнного стану в Україні» від 08.05.2024р [64].

У Законі України «Про правовий режим воєнного стану» [58], а саме у статті 1 сказано, що воєнний стан є особливим правовим режимом, що вводиться в Україні або в окремих її місцевостях у разі збройної агресії чи загрози нападу,

небезпеки державній незалежності України, її територіальній цілісності та передбачає надання відповідним органам державної влади, військовому командуванню, військовим адміністраціям та органам місцевого самоврядування повноважень, необхідних для відвернення загрози, відсічі збройної агресії та забезпечення національної безпеки, усунення загрози небезпеки державній незалежності України, її територіальній цілісності, а також тимчасове, зумовлене загрозою, обмеження конституційних прав і свобод людини і громадянина та прав і законних інтересів юридичних осіб із зазначенням строку дії цих обмежень. Виходячи із цього визначення, фактично влада отримує право на можливість обмежувати права та свободи людини задля досягнення конкретної мети – стабілізації ситуації у країні. А. В. Басов у своїй роботі виділив низку характеристик таких обмежень: 1) обмеження з якогось боку мають на меті встановити «незручні» умови для громадян країни задля задоволення «правових інтересів» суб'єктів владних повноважень; 2) зменшення дозволеної «міри» поведінки; 3) мають встановлені нормами права межі їх реалізації (просторові, тимчасові, за суб'єктами); 4) правомірний характер (встановлюється лише відповідним уповноваженим суб'єктом, із дотриманням законної процедури); 5) пов'язані із розширенням компетенції органів державної влади насамперед за рахунок звуження прав і свобод людини [65, с. 30-32]

В той же час, слід розуміти межі цих обмежень, аби не породжувати свавілля та зловживання владою. Першочерговою гарантією таких меж залишається верховенство права, згідно з яким доступ до усіх форм судочинства у безперешкодному, справедливому, публічному та незалежному форматі, особливо в умовах воєнного стану, має залишатися найважливішим фактором його діяння. Натомість, створення надзвичайних чи особливих судів, а також скорочення чи прискорення будь-яких форм судочинства, як уже вище зазначалося, не дозволяється. Але зауважимо, що, за необхідності, можлива зміна територіальної підсудності судових справ або ж місцезнаходження суддів в установленому законом порядку.

Для того щоб забезпечити безпеку судового процесу для усіх його учасників, Рада суддів України видала такі рекомендації щодо проведення засідань та роботи суду загалом в умовах воєнного стану. Серед основних слід навести такі: 1) при визначенні умов роботи суду у воєнний час, керуватися реальною поточною обстановкою, що склалася в регіоні; 2) у випадку загрози життю, здоров'ю та безпеці відвідувачів суду, працівників апарату суду, суддів оперативно приймати рішення про тимчасове зупинення здійснення судочинства певним судом до усунення обставин, які зумовили припинення розгляду справ. Інформувати про такі рішення оперативні штаби, Верховний Суд, Раду суддів України, ДСА України; 3) по можливості відкладати розгляд справ (за винятком невідкладних судових розглядів) та знімати їх з розгляду, зважати на те, що велика кількість учасників судових процесів не завжди мають змогу подати заяву про відкладення розгляду справи тощо. [66] Та все ж, в умовах сьогодення навіть це не допоможе повністю убезпечити життя учасників судового процесу, що породжує певну недовіру суспільства до судової влади.

Більшість фахівців наголошують на необхідності переходу на дистанційну форму судочинства, практика якої вже проводилась під час пандемії COVID-19. Зокрема, обговорюються ідеї створення механізму, згідно із яким усі учасники справи, включно із працівниками суду можуть бути присутніми на слуханні онлайн з будь-якого безпечного для них місця. [67, с. 130-134]. На сьогодні також існує велика проблема щодо комунікації із судом. Це, знову ж таки, спровоковано умовами воєнного стану, адже багато людей були вимушені покинути свої домівки або навіть міста через масовані обстріли і загрозу окупації. Як наслідок, адреси проживання осіб стають неактуальними, що спричиняє втрату зв'язку із судом. Задля вирішення цих проблем було вирішено створити підсистему «Електронний суд», яка надає широкий спектр можливостей для учасників суду, зокрема можливість подавати документи, отримувати сповіщення про виклики на судовий процес у електронній формі, мати змогу ознайомитись із етапами судового розгляду або ж отримувати

рішення суду на пошту. Безперечно, такі нововведення тягнуть за собою зміни у чинному законодавстві, але вони, на мою думку, необхідні для безпеки як працівників суду, так і громадян, які звернулися до нього. Також, не слід забувати про те, що у разі зміни своїх особистих даних, зокрема місця проживання та номеру телефону, особа має інформувати про це суд, аби мати змогу комунікувати із ним.

Окрім цього, важливим питанням залишається збереження цілісності наявної документації. 13.03.2022 р. Голова Верховного Суду видав розпорядження, яким встановлені рекомендації судам першої та апеляційної інстанції на випадок захоплення населеного пункту та/або суду чи безпосередньої загрози його захоплення. Рекомендації стосуються організації евакуації з приміщень судів; вивезення справ, серверів, бухгалтерських документів; знищення документів, які містять державну таємницю тощо. Так, як зазначено в рекомендаціях, за умови відповідної можливості необхідно здійснити вивезення судових справ, насамперед тих, що перебувають у провадженні суддів, або хоча б здійснити вивезення найбільш важливих (резонансних) справ: матеріалів кримінальних проваджень, у яких особа тримається під вартою; проваджень щодо неповнолітніх; проваджень щодо особливо тяжких злочинів; інших справ, розгляд яких може мати істотне значення для прав учасників процесу. Якщо такої можливості немає – забезпечити зберігання таких справ у сейфах в приміщенні суду [68]. Безперечно, деякі справи можуть бути не вивезені через зрозумілі обставини, і це може стати запорукою на шляху до завершення слухання даних процесів. Але, процесуальне законодавство надає можливість поновити втрачене судове провадження, або ж повторно звернутися до суду із позовом.

Звичайно ж, найважливішою цінністю будь-якої демократичної держави має бути безпека життя її громадян. Таким чином, від 24.02.2022 року Рада суддів України разом з Головою Верховного Суду оприлюднили деякі рішення та рекомендації щодо роботи судів в умовах воєнного стану. Серед них виділимо наступне: здійснення судом судочинства може бути припинено, якщо виникли

випадки загрози здоров'ю, життю та безпеці відвідувачів та працівників суду; переведення працівників суду, по можливості, на дистанційну роботу; можливість відкладення розгляду справ у зв'язку з воєнними діями або участь в судовому засіданні в режимі відеоконференції; обмеження доступу осіб, які не є учасниками справи, в зал судового засідання; невідкладні справи можуть бути розглянуті лише за наявності письмової згоди на це всіх учасників судового провадження; справи, що стосуються обрання або продовження запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою, не можуть бути відкладеними; воєнний стан є поважною причиною для поновлення процесуальних строків. [69] Також варто зазначити про особливості встановлення строків в умовах воєнного стану. Першочергово слід сказати, що умови воєнного стану значно ускладнюють подання тих чи інших документів до суду у встановлені строки. На початку війни вважалось, що воєнний стан є поважною причиною для невчасного подання документів або пропуску судового засідання. Але на сьогоднішній день, як зазначає Голова ВС, «воєнний стан є поважною причиною пропуску строків, але кожен суддя буде оцінювати цю причину індивідуально, у межах справи, яка розглядатиметься». [70] Таким чином, кожна особа має реально оцінити свої можливості щодо строків подання документів, і, за наявності такої можливості, робити це вчасно.

Раніше мною уже зазначалось про те, що верховенство права в будь-якому випадку має залишатися головним принципом судоустрою держави. Законність та демократія є основними регуляторами рівності та справедливості щодо усіх учасників судового процесу, зокрема і у період воєнного стану. Також держава зобов'язана дотримуватись норм міжнародного права, які спрямовані на захист прав і свобод громадян країни. Не слід забувати, що в умовах воєнного стану актуальним стає гуманітарне право, згідно із яким має бути гуманне поводження із військовополоненими, незважаючи на можливу особисту неприязнь до них. Держава має забезпечити людські умови проживання особам, які потрапили в полон. На сьогодні це є досить болюча тема для обох сторін – учасниць російсько-української війни. Вже не один раз світ спостерігав жахливі

кадри знущань чи страт військовополонених, що означає їх недостатню захищеність.

Згадавши про обмеження прав в умовах воєнного стану слід сказати, що у державному законодавстві визначається права людини, які не можуть бути обмежені. І України, як демократична країна, робить усе для того, аби забезпечити законність будь-яких можливих обмежень. Таким чином, на період воєнного стану, повністю вільний та прозорий доступ до політичної влади значно звужується. У Законі України «Про правовий режим воєнного стану» [58], у статті 19 сказано, що в умовах воєнного стану забороняються: зміна Конституції України [12]; зміна Конституції Автономної Республіки Крим [71] проведення виборів Президента України, а також виборів до Верховної Ради України, Верховної Ради Автономної Республіки Крим і органів місцевого самоврядування; проведення всеукраїнських та місцевих референдумів; проведення страйків, масових зібрань та акцій. Поряд із цим, Управління Верховного комісара ООН з прав людини [72] наголошує, що серед прав, обмеження яких застосовуються під час збройного конфлікту залишаються право на свободу думки, вираження власних поглядів, мирних зібрань. Україна продовжує дотримуватись своїх зобов'язань в галузі прав людини, зокрема за МГП. В той же час, відступ України від деяких прав людини були спровоковані виключно виходячи із ситуації і за нагальної потреби для безпеки своїх громадян. [73, с. 33]

Таким чином, слід сказати що судочинство в Україні продовжується навіть в умовах воєнного стану. Судова система змогла об'єднати свої зусилля задля досягнення спільної мети та укріплення довіри до суду навіть у такий складний для держави час. Активно використовується міжнародний досвід для побудови кращої системи судочинства в умовах постійних повітряних тривог, обстрілів та відключень світла. Безперечно, держава проходить складний етап у перебудові внутрішніх процесів, але наявні кроки, які поступово виконуються, на мою думку, зможуть привести до стабільності, безпеки та законності роботи судів.

РОЗДІЛ III. ПРОБЛЕМИ ДОТРИМАННЯ МІЖНАРОДНИХ СТАНДАРТІВ ПРАВОСУДДЯ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ

Загальновідомо, що частиною міжнародного звичаєвого права є право на справедливий судовий розгляд. На сьогоднішній день існує багато міжнародних договорів, що направляються на захист осіб як у мирний час, так і під час збройних конфліктів, що, на сьогоднішній день, є актуальним для України.

Таким чином, Загальна декларація прав людини [3] в статті 10 гарантує кожній людині, для визначення її прав і обов'язків і для встановлення обґрунтованості пред'явленого їй кримінального обвинувачення, право, на основі повної рівності, на розгляд справи прилюдно і з додержанням усіх вимог справедливості незалежним судом.

Як вказує у своїй роботі Бринцев В. Д., право як окрема підсистема часто зазнає першочергових соціальних змін, зокрема щодо підтримки порядку, вирішення конфліктів, самоорганізації суспільства. [8, с. 32]. Із Доповіді Управління Верховного комісара з прав людини ООН щодо ситуації з правами людини в Україні станом на 2022 рік виходить, що факти зміни права Якщо поглянути з точки зору інноваційних змін, то найважливішими є удосконалення якості роботи державно-владних інституцій і права зокрема, які є, свого роду, гарантіями поглиблення процесів європейської інтеграції. [73, с. 62].

Повномасштабне вторгнення росії на територію України повністю зруйнувало стале уявлення про порядок світової безпеки, яке сформувалось після Другої світової війни. Ця агресія призвела не лише до руйнувань будинків, знищенню цілих міст чи сіл, але й до серйозної небезпеки для життя та здоров'я громадян. У зв'язку із цим повстало питання щодо важливості забезпечення головної цінності усього демократичного суспільства – збереження людського життя. Кадри розстріляних жінок та дітей із зав'язаними руками, закатовані чоловіки, знищені вщент будинки та цілі міста неабияк збентежили увесь світ. Гостро повстало питання подальшого уникнення таких страшних подій, в Україні зокрема, шляхом побудови

досконалої системи захисту прав і свобод людини, які даватимуть гарантії їх додержань.

Україна позиціонує себе як країну з демократичними цінностями, де життя і свободи людини є в пріоритеті. Вона визнає норми Загальної декларації прав людини [3], яка закріплює в собі фундаментальні права та свободи кожної людини у світі. Враховуючи те, що декларація, сама по собі, не носить обов'язковий характер, постає необхідність закріпити прописані у ній права на законному рівні. Таким чином, Загальна декларація прав людини стала «засновницею» зобов'язальних міжнародних актів. Зокрема, це Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (1950 р.) [9], а також Міжнародний пакт про громадянські і політичні права (1966 р.) [5].

Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод, яка була ратифікована Україною як членом Ради Європи, надала змогу отримати дієвий механізм захисту кожному громадянину країни шляхом звернення до Європейського суду з прав людини для захисту своїх законних прав, якщо вони були порушені або не вирішені українським судом. Слід зазначити, що Україна взяла на себе зобов'язання дотримуватись прав людини, які передбачені цією Конвенцією. Проте, Україна була змушена вдатись до певних відступів від цих норм, що пов'язано не із власним бажанням нашої країни. Воєнні дії в будь-якому випадку вносять свої корективи щодо можливості захисту та безпечного життя громадян.

До того ж, можливість таких відступів зазначена у самій Конвенції, а саме статті 15. В ній сказано, що за наявності воєнних дій чи іншої суспільної небезпеки Високою Договірною Стороною можуть бути вжиті заходи, які спрямовуються на відступ від зобов'язань за Конвенцією, але лише за умови належної необхідності такого відступу. В той же час, у пункті 2 цієї статті вказано, що, за необхідності такого відступу, держава повинна у повному обсязі інформувати про це Генерального секретаря Ради Європи, а саме про вжиті нею заходи та причини їх вжиття.

Окрім цього, слід сказати про Міжнародний пакт про громадянські та політичні права [5], у статті 4 якого сказано, що в умовах надзвичайного стану, за наявності конкретної загрози громадам, про яку офіційно повідомляється, можливим стає відступ від своїх зобов'язань, але лише за умови обґрунтованості і нагальної необхідності, а також за виключенням дискримінації на основі раси, кольору шкіри, статі, мови тощо.

Вперше практика відступу від Конвенції відбулась ще у 2015 році, тобто на початку воєнних дій на території України. Після певної стабілізації ситуації на фронті, Україна скасувала деякі із таких відступів, але після повномасштабного вторгнення росії у 2022 році, Україна знову змушена відступити від Конвенції та Додаткових протоколів до неї. Таким чином, листом від 28 лютого 2022 року постійний представник України повідомив про відступ від статей 3, ч. 3 ст. 8, 9, 12, 13, 17, 19, 20, 21, 22, 24, 25, 26, 27 Пакту та пункту 3 статті 4 (Заборона рабства і примусової праці), статей 8 (Право на повагу до приватного і сімейного життя), 9 (Свобода думки, совісті і релігії), 10 (Свобода вираження поглядів), 11 (Свобода зібрань та об'єднання), 13 (Право на ефективний засіб правового захисту), 14 (Заборона дискримінації), 16 (Обмеження політичної діяльності іноземців) Конвенції, статтями 1 (Захист власності), 2 (Право на освіту) Додаткового протоколу, статтею 2 Протоколу 4 до Конвенції (Свобода пересування).

Такі відступи обґрунтовувалися єдиною і безперечною причиною – введення воєнного стану у країні та з урахуванням статті 8 Закону України «Про правовий режим воєнного стану» [58], за яким можуть бути обмежені вищезгадані права та свободи. В подальшому, після кожного разу, коли Президент України продовжував воєнний стан (раніше зазначалось, що це кожні 90 днів), представник України подавав Генеральному секретарю Ради Європи повідомлення про продовження відступів, не змінюючи його зміст. Проте, 4 квітня 2024 року суспільство сколихнула новина, що Україна відступає від Конвенції. Із повідомлення постійного представника України ми дізнаємось, що деякі відступи навпаки, були повністю скасовані. Таким чином,

Україна відкликала відступ від прав, передбачених 3, частини 3 статті 8, статей 9, 13, 20, 22, 24, 26, 27 Пакту та пункту 3 статті 4, статей 9, 13, 14, 16 Конвенції.

Слід наголосити на тому, що фактично, Україна скасувала ті відступи від статей, права на відступ від яких не мала взагалі, або ж це було необґрунтовано чи недоречно. Нагадаємо, що навіть під час воєнного стану забороняється відступ від таких прав як заборона дискримінації, примусової праці, свободи думки, совісті та релігії, право на ефективний засіб правового захисту.

Право на справедливий суд в усі часи залишається найважливішим показником демократії у суспільстві. Це право прописане у статті 6 ЄКПЛ [9], зокрема воно гарантує право на доступ до суду, право на захист, на рівне ставлення, право на справедливий судовий процес та право на свободу та особисту недоторканість. Таким чином, кожна держава повинна забезпечити своїм громадянам право на справедливий і публічний розгляд його справи незалежним та неупередженим судом, розгляд справи протягом розумного терміну, рівність усіх перед законом і право на однаковий захист. З урахуванням раніше згаданої статті 15 ЄКПЛ [9] про можливість відступу від правил за умови надзвичайної ситуації, Україна намагається і надалі дотримуватись цієї статті. Незважаючи на негативні наслідки повномасштабного вторгнення, які, зокрема, відобразились на швидкому та повному виконанні рішень Європейського суду з прав людини, Україна продовжує надавати звіти за виконання таких рішень. Варто зазначити, що Україна продовжує це робити навіть після рішення Комітету міністрів РЄ відкласти розгляд справ щодо України. Таким чином, Уряд України і надалі повідомляє Комітет міністрів про стан функціонування судової системи, ситуацію в установах виконання покарань та попереднього ув'язнення, а також про зміни у законодавстві під час війни.

Окрім цього, під час судових засідань Європейського суду головуєчі Комітетом міністрів неодноразово наголошували на тому, що Україна продовжує сумлінно виконувати свої зобов'язання перед Радою Європи згідно із статтею 46 Конвенції, у якій йдеться про обов'язкову силу рішень та їх

виконання. В той же час, протягом 2023 року Європейський суд ухвалив проти України 130 рішень, серед яких були констатовані порушення Конвенції, які, здебільшого, пов'язані із тривалим існуванням системних проблем, подолання яких потребує злагодженої роботи усіх органів державної влади. Верховний Суд приділяє значну увагу цим питанням, зокрема регулярно готує та надсилає інформацію щодо рішень ЄСПЛ судам першої та апеляційної інстанції. Така проінформованість дає змогу проводити судові засідання за стандартами Європейського суду та з урахуванням його практики.

Очільник Верховного Суду України на одному із круглих столів, що відбувся у квітні 2024 року, проінформував, що виходячи з аналізу порушень Конвенції, які ЄСПЛ констатував у рішеннях проти України за період 2023 року, стосовно статті 6 впливають такі:

- надмірна тривалість кримінальних / цивільних проваджень («Вербова та інші проти України», «Шапошніков та інші проти України»);
- незабезпечення безсторонності суду з огляду на відсутність сторони обвинувачення у справі про адміністративне правопорушення («Глущенко та Пустовий проти України»);
- порушення права на правову допомогу, відсутність можливості для підготовки захисту («Клоков проти України»);
- визнання допустимим доказом показань свідка, які, як стверджувалося, отримані під примусом / у результаті жорстокого поводження («Трачук проти України»);
- необґрунтованість або недостатня вмотивованість судового рішення («Леонтьєв та інші проти України»);
- порушення принципу рівності сторін унаслідок неповідомлення заявників про апеляційні скарги, подані у їхніх справах («Яковлева проти України», «ТОВ “БУДВЕСТ” проти України»);
- необґрунтоване поновлення строку для подання апеляційної скарги у справі підприємства-заявника («ВАТ “Сквирасільрибгосп” проти України»);

- нерозглянуті судом важливі аргументи заявника у його справі («Коргун проти України»). [75] Також Голова ВС зазначив, що знання та розуміння практики ЄСПЛ сприяє наближенню нашої правової системи до європейських стандартів, що можна розцінити як прагнення нашої країни до змін.

В умовах сьогодення, коли події у країні стрімко розвиваються і змінюються, реформи у всіх сферах життя є одним із основних керуючих механізмів. Без сумніву, судова реформа звертає на себе чи не найбільшу увагу, оскільки саме від неї залежить побудова демократичного суспільства на засадах верховенства права за будь-яких умов. Слід зазначити, що судова реформа ґрунтується на принципі незалежності суддівської влади з урахуванням надійних та реальних гарантій.

Професор П. Мартиненко у свій час зазначав, що судова незалежність у міжнародно-правовому аспекті — це не тільки право людини на незалежний суд, але й право та обов'язок судді бути незалежним під час прийняття рішень як від зовнішнього впливу, так і «від своїх колег-суддів та керівників», а також право суддів «виступати разом для захисту їх судової незалежності». [76, с. 84-85] Підтвердженням цього є стаття 129 Конституції України [12], із якої виходить, що здійснення правосуддя підкоряється лише закону, а отже, верховенство права є головним фактором у системі правосуддя.

Не можна не погодитись із думкою судді А. Барака, який говорить, що незалежність суду ґрунтується на довірі громадськості, з урахуванням таких факторів:

1) суддя має розуміти природу своєї влади та її межі, тобто розуміти, що його влада також є обмеженою;

2) суддя повинен розуміти, що він також може помилятися як і всі інші люди, й суспільна довіра до суддів зростатиме, якщо працює належний механізм своєчасного виявлення таких помилок;

3) суддя повинен поводитися скромно та не зарозуміло;

4) суддя має бути чесним, якщо він створює правоположення, він повинен чесно сказати про це громадськості, а не ховатися за риторикою, що судді тільки застосовують право, а не створюють його [77, с. 61].

Реалії сьогодення ставлять перед Україною нові виклики, зокрема пов'язані із удосконаленням правової системи, дотриманням курсу на євроінтеграцію, а також відповідністю загальноєвропейським міжнародним стандартам. Серед основних напрямків подальшого розвитку правової системи є визнання принципу верховенства права, контроль за зловживанням повноваженнями з боку державних органів, пріоритетність прав людини, кодифікація законів, впровадження міжнародних стандартів у судову практику. В умовах воєнного стану важливим для України залишається побудова досконалої системи правосуддя, відповідність її міжнародним стандартам шляхом впровадження реформ та дотримання рекомендацій міжнародних організацій.

Аналізуючи висновки Венеціанської комісії щодо реформування правової системи України, то загалом рекомендації стосуються незалежності суддів, що забезпечується посиленням ролі Вищої ради правосуддя та Ради суддів України. Судді мають бути досвідченими та кваліфікованими юристами, що тягне за собою вдосконалення системи підготовки та підвищення кваліфікації суддів. Безперечно, усі громадяни повинні бути забезпечені доступом до правосуддя, незалежно від їх статусу. Це стає можливим за умови надання безоплатної правової допомоги та запровадження системи альтернативних вирішень спорів. Також правосуддя має бути ефективним та швидким, що зумовлюється вдосконаленням самої процедури та підвищення відповідальності суддів за невиконання своїх обов'язків.

З моєї точки зору, серед рекомендацій Венеційської комісії слід виділити рекомендації щодо реформування Конституційного суду України. Зокрема, щодо відбору суддів КСУ. Україна, в свою чергу, взяла до уваги ці рекомендації прийнявши за основу проект закону про внесення змін до деяких законодавчих актів України. Першочергово, положення стосуються

конкурсного відбору кандидатур на посаду судді КСУ. Таким чином, бажаючи зайняти посаду судді у Конституційному Суді мають пройти прозорий відбір і за висновками Дорадчої групи експертів отримати оцінку «відповідає» чи «не відповідає» вимогам даної посади. Окрім цього, було запропоновано спростити процедуру обрання членів ДГЕ, але збільшити їх кількість. Власне, у жовтні 2023 році українською стороною було надано висновок щодо процедури відбору кандидатів на посаду судді Конституційного Суду України на конкурсній основі. Венеційська комісія надала свою оцінку цьому звіту, зазначивши що основні її рекомендації були виконані, та все ж деякі мінімальні поправки лишилося доробити. Вони стосувалися доопрацювання законодавства щодо збільшення прозорості, посилення ролі незалежних експертних груп, а також зменшення впливу політичних груп.

Питання доступу до правосуддя, що являється одним із міжнародних стандартів, на сьогодні для України є чи не найважчим. Реалії внесли деякі зміни у роботу судової гілки влади, зокрема які стосувалися зупинки діяльності багатьох судів на територіях, де ведуться активні бойові дії або ж ті території і зовсім знаходяться під окупацією. Виходячи з цього, Голова Верховного Суду виніс розпорядження «Про зміну територіальної підсудності судових справ в умовах воєнного стану» [78], згідно із яким стає можливим зміни територіальної підсудності справ, що розглядались у судах, які зараз «фізично» не можуть цього робити. Це стало можливим після прийняття змін до статті 147 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» [79]. Відтоді ця стаття передбачає те, що «у разі неможливості здійснення правосуддя судом з об'єктивних причин під час воєнного або надзвичайного стану, у зв'язку зі стихійним лихом, військовими діями, заходами щодо боротьби з тероризмом або іншими надзвичайними обставинами може бути змінено територіальну підсудність судових справ, що розглядаються в такому суді, за рішенням Вищої ради правосуддя, що ухвалюється за поданням Голови Верховного Суду, шляхом її передачі до суду, який найбільш територіально наближений до суду, який не може здійснювати правосуддя, або іншого визначеного суду...». Таким

чином, кожен громадянин, якій мав відкриту судову справу в судах і мав бажання звернутись до суду, може і надалі зробити це.

В той же час, навколо цієї статті існує багато дискусій щодо її доцільності. М. І. Смокович вважає, що позиція законодавця щодо визначення територіального «адресата» (на розгляд якого передаються судові справи) як «найбільш територіально наближеного» до того суду, від якого ці справи передаються, є необґрунтованою, законодавець допустився помилки, надмірно конкретизувавши «територіальну наближеність» «адресата» та «адресанта». Автор вважає недоцільним передавати справу до суду, який «найбільш територіально наближений» до того суду, який знаходиться у зоні бойових дій. Можливість такого «наближення» існує у випадках природних або надзвичайних явищ, які вирішується локально. Але в жодному разі не у випадку воєнного стану, залишаючи суд все одно на небезпечній території. [80, с. 452]

Дійсно, з цією точкою зору неможливо не погодитись. Події сьогодення можуть швидко змінюватись, і передбачити ймовірність обстрілів неможливо. В той же час, влада має забезпечити безпеку судового процесу, враховуючи розташування суду у тій зоні, де не ведуться бойові дії і існує мінімальна ймовірність їх розгортання. Тому, законодавець має врахувати це і ставити за мету зберегти людські життя, а не керуватись правилом «територіальної наближеності».

В умовах воєнних дій, коли багато судів були зруйновані, деякі залишились в окупації, інші були перенесені, а самі судді евакуйовані, важливим питанням залишається можливість комунікації із судом. Попри наявні складнощі, держава вживає певних заходів, які могли б налагодити роботу судів якщо не у звичаному режимі, то хоча б на тому рівні, на якому це можливо. Зокрема, суд намагається виконувати один із своїх ключових обов'язків – дотримуватись відкритості судового процесу. Сюди відноситься відкритість інформації щодо справи. Таким чином, у статті 8 Цивільного процесуального Кодексу [81], у пункті 1 сказано, що ніхто не може бути

позбавлений права на інформацію про дату, час і місце розгляду своєї справи або обмежений у праві отримання в суді усної або письмової інформації про результати розгляду його судової справи. Будь-яка особа, яка не є учасником справи, має право на доступ до судових рішень у порядку, встановленому законом.

Воєнний стан спричинив серйозні проблеми щодо цього питання, оскільки більшість людей виїхали із тих населених пунктів, де існує небезпека від постійних обстрілів та ведення бойових дій загалом. Окрім цього, доступ до комунікації з людьми на окупованих територіях взагалі фактично неможливий. У зв'язку із цим, у квітні 2022 року було внесено зміни до Закону України «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на окупованій території України» [82]. У статті 12-1 пояснюється, що «якщо остання відома адреса місця проживання (перебування), місцезнаходження чи місця роботи учасників справи знаходиться на тимчасово окупованій території, суд викликає або повідомляє учасників справи, які не мають електронного кабінету, про дату, час і місце першого судового засідання у справі через оголошення на офіційному веб-порталі судової влади України, яке повинно бути розміщене не пізніше ніж за двадцять днів до дати відповідного судового засідання».

Угриновська О. І. та Козак І. А. у своїй роботі пояснюють, що для застосування цієї норми законодавцем визначено наступні умови:

1) остання відома адреса знаходиться на тимчасово окупованій території. Але якщо пізніше сторона повідомила свою іншу адресу, то повідомлення слід здійснювати на неї;

2) зазначений порядок виклику та/або повідомлення застосовується лише у разі відсутності офіційної електронної адреси (відповідно до Положення про ЄСІТС офіційною електронною адресою є сервіс Електронного кабінету ЄСІТС, адреса електронної пошти, вказана користувачем в Електронному кабінеті ЄСІТС, або адреса електронної пошти, вказана в одному з державних реєстрів);

3) ця норма поширюється на виклики або повідомлення про перше судове засідання. Що стосується всіх наступних судових засідань, то законодавець скоротив строк, у який має бути розміщене таке повідомлення, до десяти днів.

[83, с.688]

Також ускладнюється можливість повідомляти про судове засідання тих людей, які вважаються внутрішньо переміщеними, але до цих пір не надали інформацію щодо зміни своїх особистих даних. У таких випадках суд має віднайти варіанти як повідомити таких осіб про участь у суді.

У Цивільному процесуальному кодексі України [81] наводяться приклади того, як можна сповіщати осіб про судове засідання. Зокрема, у ч. 6 ст. 128 говориться, що судова повістка разом із копіями документів може надсилатися на електронну адресу учасника справи, а у випадку її відсутності кур'єром за адресою, зазначеною стороною. Таким чином, пріоритетним для суду залишається надсилання повісток на електронну пошту. Дійсно, це досить зручно і швидко. Але, це ускладнюється в першу чергу тим, що не усі адреси зазначені, або ж навіть не в усіх людей вони взагалі створені. Також, у пункті 13 статті 128 вказано інший можливий варіант сповіщення про судове засідання з використанням засобів мобільного зв'язку. Зокрема йдеться про те, що «за наявності відповідної письмової заяви учасника справи, який не має електронного кабінету, та технічної можливості повідомлення про призначення справи до розгляду та про дату, час і місце проведення судового засідання чи проведення відповідної процесуальної дії може здійснюватися судом з використанням засобів мобільного зв'язку, що забезпечують фіксацію повідомлення або виклику, шляхом надсилання такому учаснику справи текстових повідомлень із зазначенням веб-адреси відповідної ухвали в Єдиному державному реєстрі судових рішень у порядку, визначеному Положенням про Єдину судову інформаційно-комунікаційну систему та/або положеннями, що визначають порядок функціонування її окремих підсистем». Такий варіант теж має право на існування, та все ж, в умовах війни і він може не підійти. Адже,

існує можливість втрати телефону і його номеру, наприклад, внаслідок потрапляння під обстріл, коли треба було рятувати власне життя.

Менш дієвим, на мою думку, але все ж теж можливим є варіант, коли особа самотійно може дізнатись про судові засідання. Так, на сайті будь-якого суду розміщується інформація про наступні слухання, де вказується номер справи, суть позову, сторони по справі, і звісно ж, дата та час проведення слухання. Але, цей варіант є найбільш проблемним, зокрема через те, що внаслідок воєнних дій неподалік місцезнаходження суду, він може бути закритий і справи перенаправляються до іншого суду. Таким чином, не кожна особа може зорієнтуватися в пошуку інформації про свою справу через такі зміни. В той же час, слід зазначити, що законодавство дійсно пропонує альтернативні варіанти сповіщення про суд і намагається робити це максимально добросовісно.

Окрім цього, питання щодо судового збору на початку війни не було урегульоване законодавством на достатньому рівні. Лише через пів року після повномасштабного вторгнення в Парламенті зареєстрували законопроект «Про внесення змін до Закону України «Про судовий збір» щодо звільнення від сплати судового збору деяких категорій осіб» [84]. Зокрема, пропонувалося звільнити від сплати судового збору позивачів у справах щодо порушення прав згідно із Законом України «Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб» на період воєнного стану, позивачів - учасників бойових дій, а також позивачів – членів сімей військовослужбовців. На сьогоднішній день законопроект перебуває на розгляді Верховної Ради. В той же час, у самому Законі України «Про судовий збір» таких необхідних пунктів наразі немає.

В умовах воєнного стану для України залишається актуальним дистанційне правосуддя, яке було запроваджено у багатьох країнах світу в часи пандемії. Тоді такий підхід до судового процесу показав себе досить ефективно. Зокрема, ще на початку пандемії у 2020 році Верховна Рада України прийняла низку законів щодо можливості проведення судового засідання в умовах відео конференції, тим самим не було обмежено право кожного на судовий захист.

Насправді ж, підготовка до дистанційного засідання є досить тяжкою роботою як із процесуальної точки зору, так і організаційної. В умовах війни, в першу чергу це пов'язано із необхідністю забезпечити безпеку не лише учасників справи, а й судді, секретаря суду і інших працівників суду. [85]

У Законі України «Про судоустрій і статус суддів» [79], у п.8 ст. 11 говориться, що «судові засідання проводяться виключно в спеціально обладнаному для цього приміщенні суду - залі засідань, яке придатне для розміщення сторін та інших учасників судового процесу і дає змогу реалізовувати надані їм процесуальні права і виконувати процесуальні обов'язки». Але, враховуючи нинішні реалії, це стає досить небезпечним, як мінімум, на прифронтових територіях. Задля вирішення питання щодо проведення судового процесу дистанційно, Верховний суд звернувся за допомогою до європейських колег. Як зазначає секретар ВП ВС Л. Рогач, експерти Європейської комісії з питань ефективності правосуддя (СЕРЕЈ) підтвердили, що дистанційна форма правосуддя не суперечить європейським стандартам, ба більше, вона передбачена у законодавстві деяких європейських країн. [86] Як наслідок, було запропоновано доповнити ст.. 11 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» нормою про те, що у разі неможливості здійснення правосуддя судом з об'єктивних причин під час воєнного або надзвичайного стану, у зв'язку з військовими діями судові засідання можуть проводитися у залах засідань інших судів, а також у режимі відеоконференції поза межами приміщення суду (зали засідань), у тому числі й суддею, із використанням власних технічних засобів. [87, с. 30]

Окрім вищенаведених питань, українське законодавство має і інші проблеми. Їх наявність пов'язана із неготовністю влади до сьогоденних реалій, серед яких часті повітряні тривоги, перебої із зв'язком, вимкнення світла, загроза від обстрілів тощо. Серед рекомендацій Ради суддів України є ті, що рекомендують, за необхідності, призупиняти судовий процес, відкладати чи переносити його. Причинами для цього може слугувати залучення людей, зокрема чоловіків, до роботи у критичній інфраструктурі, службі чи іншій

допомозі ЗСУ, приєднанні до територіальної оборони або інших подібних формувань. Справи, які не є невідкладними, розглядаються лише за письмовою згодою всіх учасників процесу. [56]

Та все ж, такі дії можуть трактуватися як відмова у доступі до правосуддя, хоча це далеко не так. Це пов'язано із тим, що на нормативному рівні фактично ніде не прописано, а отже, може вважатись незаконним. Так, щодо цього питання існують рекомендації Ради суддів, якими підтверджується, що воєнний стан є поважною причиною для пропуску строків, але це має бути імplementовано і в законодавство. В іншому разі, це лише декларативна заява, яку може бути проігноровано. [89, с. 258]

Доступ до правосуддя передбачає не тільки врегулювання процедурних питань, але й багато організаційних. Слід погодитися з О. М. Овчаренко, який серед вагомих чинників забезпечення доступності правосуддя визначає раціональне навантаження на одного суддю, матеріально-технічне забезпечення судів (суддів) та виконання постановлених ними рішень [90, с. 58]. Саме завантаженість суддів та працівників апарату судів є однією з проблем, що зменшують можливість своєчасного вирішення справи у суді.

Якщо звернутися до документів Ради Європи з цього питання, то Комітет Міністрів РЄ рекомендує державам-членам вжити певних заходів з попередження і зменшення надмірного робочого навантаження в судах. [91] Зокрема, пропонується поступово зменшувати навантаження суддів шляхом перекладання із них завдань, які прямо не стосуються судового процесу, доручаючи їх іншим органам. Також рекомендується вжити заходів для полегшення доступу до альтернативних методів розв'язання спорів, а також проводити регулярний контроль за обсягом справ, які розглядаються суддями і сприяти їх рівномірному розподілу.

З огляду судових систем країн РЄ, Європейською комісією з питань правосуддя, станом на 2020 рік [92] ми можемо побачити, що, наприклад, у Польщі, Чехії, Австрії показник кількості суддів вищий за середній показник у країнах Європи. В той же час, у таких країнах як Франція та Іспанія цей

показник є нижчим за середній. В Україні на сьогоднішній день значно помітний дефіцит суддів, що спричинено воєнними діями. В той же час, це навантаження дуже відрізняється. Так, у Печерському районному суді міста Києва у 2023 році на одного суддю припадало 3 257 справ. В той же час, до прикладу, у Коломацькому районному суді Харківської області у 2023 році на одного суддю припало 180 справ. Також хотілося б сказати про суд, в якому я проходила переддипломну практику. Таким чином, у Буринському районному суді Сумської області, згідно із картою МЗС України на період 2023 року [93] до суду надійшла 1351 справа. З урахуванням того, що в суді на постійній основі працює лише один суддя, то це дійсно велике навантаження. Слід зауважити, що фактично, не один суд в Україні не відповідає чисельності суддів відповідно до рішення ВРП, а є в декілька разів менший.

Рада Європи наголошує на необхідності посилити відповідальність органів державної влади та місцевого самоврядування за виконання судових рішень. Дійсно, виконання судових рішень є невід'ємною складовою права кожного на судовий захист. Воно включає в себе перелік конкретних дій для захисту та поновлення порушених прав і законних інтересів, зокрема фізичних або юридичних осіб. Так, у 2022 році РЄ опублікувала Доповідь Європейської комісії з питань ефективності правосуддя (СЕРЕJ) "Про виконання судових рішень" [94], яка містить аналіз стану виконання судових рішень в Україні та рекомендації щодо його покращення. Відповідно, серед цих рекомендацій було посилення відповідальності органів державної влади та місцевого самоврядування за виконання судових рішень, що передбачає механізм притягнення до відповідальності посадових осіб, які ухиляються від виконання судових рішень. Рекомендацією також стало вдосконалення процедури виконання судових рішень. Для цього слід запровадити механізм притягнення до відповідальності посадових осіб, які ухиляються від виконання судових рішень. Важливим залишається вдосконалення процедури виконання судових рішень, що має на меті впровадження ефективніших механізмів забезпечення виконання судових рішень. Також слід сказати про посилення прав та гарантій

осіб, які зацікавлені у виконанні судових рішень. Для цього варто забезпечити доступ до інформації про стан виконання судових рішень та можливість оскарження дій судової влади.

Подолання наявних проблем і впровадження запропонованих рекомендацій щодо реформування судової системи України стане важливим кроком на шляху до побудови досконалої системи правосуддя, що прискорить курс на європейську інтеграцію. В той же час, Україна має змінити свій підхід до вирішення деяких проблемних питань, щоб зможти забезпечувати правосуддя в умовах воєнного стану з урахуванням міжнародних стандартів. Успішність даного питання залежить від якості розробки, швидкості прийняття, а також подальшої ефективності покращеної правової системи, яка зможе удосконалити комплекс нормативних конституцій, що налагодить роботу суддівського корпусу. Власне, це і буде сприяти успішній побудові системи правосуддя під час війни, тим самим сприяти швидшому приєднанню України до Європейського Союзу шляхом виконання поставлених вимог та рекомендацій.

ВИСНОВКИ

Дотримання міжнародних стандартів у сфері правосуддя в умовах воєнних дій, які на сьогодні продовжують тривати на території України, дійсно є важливим питанням. Це можна пов'язати із тим, що Україна позиціонує себе як країну із демократичними цінностями, де народ є основним джерелом влади, захист прав і свобод якого є головним пріоритетом країни. Окрім цього, Україна є членом багатьох організацій, які, власне, і спонукають до забезпечення безпеки громадян своєї країни, верховенства права, доступу до ефективного та незалежного суду.

Проведене дослідження здійснення правосуддя в умовах воєнного стану в Україні дозволило зробити такі висновки.

По-перше, захист прав людини є фундаментальною основою демократичного суспільства з точки зору міжнародного права. Трактуювання самого поняття «міжнародні стандарти у сфері правосуддя» поки не віднайшло свого спільного визначення серед науковців. Але слід сказати, що не варто ототожнювати «міжнародні» та «європейські» стандарти. Більшість вчених під міжнародними стандартами визначає мінімальні вимоги, закріплені у міжнародних договорах, які мають дотримуватися усіма державами світу. В той же час, європейськими стандартами є типові норми і принципи, які закріплюються у документах Європейського Союзу та Ради Європи і які мають бути дотримані їх країнами-членами. Міжнародні стандарти у сфері захисту прав людини закріплені у таких основних документах, як Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права та Міжнародний пакт про громадянські і політичні права.

По-друге, згідно із міжнародними стандартами у сфері правосуддя, суди мають бути незалежними від зовнішніх впливів. Мається на увазі тиск з боку органів державної влади, політичних партій та інших позасудових організацій. Має бути гарантований доступ до правосуддя, що дає можливість кожному звернутись до суду, незалежно від його статусу чи місця проживання.

Важливим є ефективність та справедливість судочинства. Зокрема, справи мають розглядатися в розумні терміни, а також рівні права та можливості повинні мати усі сторони у справі. Справедливе, неупереджене та доступне правосуддя є важливою складовою правової держави. Обов'язок держави створити умови для реалізації права людини на доступ до правосуддя визначається міжнародним та європейським товариством та передбачається основними міжнародними нормативно-правовими актами. Вимогами щодо реалізації принципу доступу до правосуддя є наявність ефективних механізмів доступу до правосуддя для усіх верств населення. Витрати на доступ до правосуддя не повинні бути такими, щоб вони перешкоджали доступу до правосуддя.

По-третє, реформування правосуддя в Україні відбувається з урахуванням європейських стандартів, у цьому контексті важлива діяльність Ради Європи. Так, у 2022 році Рада Європи опублікувала Доповідь про стан верховенства права в Україні, у якій містяться рекомендації щодо реформування правосуддя в Україні. Рекомендації РЄ включають такі ключові аспекти, як незалежність суддів, професіоналізм суддів, доступ до правосуддя, ефективність та справедливість судочинства. Зауважувалось, що сьогодні більшість судових рішень піддаються примусовому виконанню. Зокрема, ефективність судової та всієї правової системи загалом залежать від ефективності та дієвості механізмів примусового виконання судових рішень. Пріоритетними напрямками реформування системи примусового виконання є вдосконалення законодавства про виконавче провадження, вдосконалення механізмів примусово стягнення та розвиток відповідної інфраструктури.

По-четверте, воєнний стан відноситься до видів особливих правових режимів, який, за необхідності, може бути введений на певній території. Різниця між надзвичайним та воєнним станом полягає у тому, що надзвичайний стан вводиться за наявності загрози в середині країни, зокрема природної або техногенної. Натомість воєнний стан є наслідком загрози ззовні країни, зазвичай від збройної агресії. Так, поняття «воєнного стану» застосовується у

випадку серйозної загрози для безпеки держави та її громадян. Також, у законодавстві країни має бути чітко прописано «план дій» у разі такої ситуації для органів влади та самих громадян. Це потрібно для уникнення паніки та прийняття нерозумних рішень, що може призвести до ескалації вже наявної ситуації.

По-п'яте, судова влада є гарантом забезпечення прав і свобод громадян, а також законних інтересів фізичних та юридичних осіб. Серед основних прав, якими наділені громадяни країни є право на справедливий суд. Його забезпечення сприяє побудові довірливих стосунків між громадянами та владою, що може забезпечити спокій у суспільстві за будь-яких обставин, але з умовою, що громадяни країни будуть упевнені у своєму захисті з боку влади. Так, судова влада є третьою гілкою влади, на «плечі» якої покладено роз'яснення законів, забезпечення додержання конституційних прав та свобод людини, а також контроль за дотриманням меж своєї діяльності органами державної влади. В умовах війни роль судової влади залишається такою ж, як і у мирний час. Але зауважимо що незалежність суддів в умовах воєнного стану має найважливіше значення для належної роботи суддів.

По-шосте, у разі виникнення загрози цілісності країни судова влада має продовжувати забезпечувати можливість захисту прав та свобод громадян. В той же час, згідно із законодавством, в умовах воєнного стану можуть бути обмежені деякі права і свободи громадянина. Зокрема, згідно із ними, держава отримує право на контроль за особистим простором та особистими речами своїх громадян, обмежує свободу їх пересування, контролює право на свободу слова тощо. Та все ж, гарантії на справедливий, публічний, прозорий судовий захист в умовах воєнного стану має ще більше значення, оскільки таким шляхом можна вести контроль за межами вищезгаданих обмежень.

По-сьоме, дотримання міжнародних стандартів у сфері правосуддя на сьогоднішній день залишається важливим для України, зокрема через фактори, що були згадані вище. Удосконалення правової системи України надасть змогу їй вступити до Європейського Союзу, що вже протягом багатьох років не має

бажаного успіху для нашої держави. Для цього Україні потрібно дотримуватись міжнародних стандартів, а також впроваджувати у своє законодавство міжнародні та європейські рекомендації. Зокрема, наша країна повинна плідно попрацювати над встановленням верховенства права, яке не може бути контрольованим іншими гілками влади, має існувати контроль за зловживанням владою з боку державних органів, в пріоритеті завжди мають залишатися права людини і їх безпосередній захист, кодифікація законів, впровадження міжнародних стандартів у судову практику. Слід сказати, що Україна бере на себе відповідальність за виконання наданих їй рекомендацій. Зокрема, проводиться робота над незалежністю суддів шляхом їх відбору до Конституційного Суду на прозорій конкурсній основі. В реаліях воєнних дій на своїй території Україна працює над питанням доступу до правосуддя. Так, приймаються закони щодо перенесення територіальної підсудності справ, що дає змогу громадянам продовжувати отримувати своє право на доступ до суду, але вже в безпечніших умовах. Можливість комунікації із судом також залишається пріоритетним напрямком. Через загрозу втрати особистої інформації про людину у зв'язку із постійними обстрілами та, як наслідок, можливими руйнуваннями будівель суду, державою було запропоновано надати декілька альтернативних варіантів щодо подальшої комунікації із судом. Серед усіх запропонованих, як на мене, найвдалішою буде комунікація через електронні мережі, зокрема за використання електронного кабінету. Окрім цього, регулювання судового збору також мало свій успіх, адже держава надала можливість військовим, членам їх родин, а також переселенцям скасувати або відкласти сплату судового збору. Були також внесені зміни щодо проведення дистанційного судочинства із урахуванням нинішніх реалій шляхом забезпечення безпеки учасників справи, суддів та усіх працівників суду загалом.

Серед проблем, які для України виявились досить складними у своєму вирішенні слід виділити перенесення, зупинку або скасування судових засідань за умови повітряних тривог, адже це, з якоїсь точки зору, можна розцінювати як

обмеження доступу до правосуддя. Також проблемним залишається питання рівня навантаженості суддів. Це пов'язано із відсутністю достатньої кількості суддів та нерівномірність роз приділення справ через активні бойові дії. Також виділяються значні проблеми у питанні виконання судових рішень, контроль за якими, на даному етапі, ускладнюється, але є важливим міжнародним стандартом.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Ляхівненко С. М. Міжнародні правові стандарти: до визначення поняття та видової характеристики. Держава і право. – Випуск 51. С. 666–672.
URL: <http://dspace.nbu.gov.ua/bitstream/handle/123456789/34001/106-Lyakhivnenko.pdf>
2. Рудик П.А. Основні міжнародно-правові та європейські стандарти у сфері правосуддя та їх вплив на забезпечення єдності судової практики. Часопис Київського університету права. 2019. № 4. С. 74–80.
URL: <https://chasprava.com.ua/index.php/journal/article/view/115>
3. Загальна Декларація прав людини 1948 р.
URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text
4. Міжнародний пакт про економічні, соціальні та культурні права 1966 р.
URL: <http://zakon.rada.gov.ua>
5. Міжнародний пакт про громадянські та політичні права 1966 р.
URL: <http://zakon.rada.gov.ua>
6. Назаров І. В. Адвокатура України на шляху запровадження міжнародних стандартів. Науковий вісник Ужгородського Національного університету : серія: Право. 2017. Т. 3. Вип. 47. С. 163–165.
<https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/bitstream/lib/33862/1/АДВОКАТУРА%20УКРАЇНИ.pdf>
7. Європейські та міжнародні стандарти у сфері судочинства, Київ, 2015. 708 с.
URL: https://newjustice.org.ua/wp-content/uploads/2018/05/EU_Standarts_book_web-1.pdf
8. Бринцев В.Д. Стандарти правової держави: втілення у національну модель організаційного забезпечення судової влади: монографія. Харків: Право, 2010. 464 с.
URL: https://library.nlu.edu.ua/POLN_TEXT/MONOGRAFII_2011/Brincev_2010.pdf

9. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (Європейська конвенція з прав людини) 1950 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text
10. Владишевська В. Поняття міжнародних стандартів у сфері правосуддя: особливості термінології та класифікації. 2016. URL: http://www.yurvisnyk.in.ua/v3_2016/8.pdf
11. Бангалорські принципи поведінки суддів. 19 травня 2006 р. Резолюція Економічної та Соціальної Ради ООН 27 липня 2006 р. № 2006/23. База даних «Законодавство України». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_j67#Text
12. Конституція України. База даних «Законодавство України». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96%D0%B2%D1%80#Text>
13. General comment no. 32, Article 14, Right to equality before courts and tribunals and to fair trial. UN Human Rights Committee. 23 August 2007. URL: <https://www.refworld.org/legal/general/hrc/2007/en/52583>
14. Основні принципи незалежності судових органів (схвалені резолюціями 40/32 та 40/146 Генеральної Асамблеї ООН від 29 листопада та 13 грудня 1985 року). URL: https://newjustice.org.ua/wp-content/uploads/2018/06/001UN_Basic_Principles_on_the_Independence_of_the_Judiciary_ENG.pdf
15. Монреальська універсальна декларація про незалежність правосуддя (перша світова конференція по незалежності правосуддя, Монреаль, 1983 рік). URL: <https://www.icj.org/wp-content/uploads/2016/02/Montreal-Declaration.pdf>
16. Рекомендації щодо ефективного впровадження основних принципів незалежності судових органів (прийняті резолюцією економічної та соціальної ради ООН 1989/60 та схвалені резолюцією генеральної асамблеї ООН 44/162 від 15 грудня 1989 року).

- URL: <https://old.vkksu.gov.ua/userfiles/doc/perelik-dokumentiv/rekomendacii-schodo.doc>
17. Цілі сталого розвитку ООН. URL: <https://www.undp.org/uk/ukraine/tsilistaloho-rozvytku>
 18. The Universal Charter of the Judge. Approved by the International Association of Judges in Taipei (Taiwan) on November 17, 1999
URL: <https://www.icj.org/wp-content/uploads/2014/03/IAJ-Universal-Charter-of-the-Judge-instruments-1989-eng.pdf>
 19. Незалежність суддів: як ці питання врегульовано у Раді Європи. Стаття від 28 жовтня 2019 року. URL: <https://court.gov.ua/press/interview/810959>
 20. Європейський статут судді (прийнятий Європейською асоціацією суддів) 1993 р.
URL: <https://vkksu.gov.ua/sites/default/files/field/file/eng/8.%20Judges%27%20Charter%20in%20Europe%20%28Approved%20by%20the%20European%20Association%20of%20Judges%2C%201993%29.pdf>
 21. Європейська хартія про Закон «Про статус суддів» від 1998 року.
URL: <https://court.gov.ua/userfiles/05.pdf>
 22. Пояснювальна записка до Європейської хартії про закон «Про статус суддів». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_a46#Text
 23. Framework Global Action Plan for Judges in Europe. Prepared by the CDCJ in consultation with CDPC taking into account the opinions of the CCJE and adopted by the Committee of Ministers at its 740 meeting (Strasbourg, 27 February 2001).
URL: <https://rm.coe.int/CoERMPublicCommonSearchServices/DisplayDCTMContent?documentId=0900001680657eee>
 24. Magna Carta of Judges (Fundamental Principles).
URL: <https://rm.coe.int/CoERMPublicCommonSearchServices/DisplayDCTMContent?documentId=090000168063e431>
 25. Commentary on the Bangalore Principles of Judicial Conduct. United Nations Office on Drugs and Crime. September 2007 p.

- URL: https://www.unodc.org/conig/uploads/documents/publications/Otherpublications/Commentry_on_the_Bangalore_principles_of_Judicial_Conduct.pdf
26. Висновок № 3 (2002) Консультативної ради європейських суддів до уваги Комітету міністрів Ради Європи про принципи та правила, які регулюють професійну поведінку суддів, зокрема питання етики, несумісної поведінки та неупередженості. 51 с. Судова влада України : вебсайт. URL: https://court.gov.ua/userfiles/visn_3_2002.pdf
27. Рекомендації Комітету Міністрів Ради Європи № R (86) 12 від 16.09.1986 р. «Про заходи щодо недопущення і скорочення надмірного робочого навантаження на суддів. URL: <https://court.gov.ua/userfiles/06.pdf>
28. Посібник із статті 6 Європейської конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. URL: https://unba.org.ua/assets/uploads/96a0f2399c11b6f75587_file.pdf
29. Рекомендація № R(81)7 Комітету Міністрів Ради Європи для держав-членів щодо шляхів полегшення доступу до правосуддя від 14 травня 1981 року. URL: <https://court.gov.ua/userfiles/08.pdf>
30. Резолюція № R(78)8 Комітету Міністрів Ради Європи про юридичну допомогу та консультації від 2 березня 1978 р. URL: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/994_132
31. Рекомендація № R(93)1 Комітету Міністрів Ради Європи державам-членам про ефективний доступ до закону і правосуддя для найбільш вразливих верств населення від 8 січня 1993 р. URL: https://hcj.gov.ua/sites/default/files/field/r_93_1_1993_01_08.pdf
32. Додаток до рекомендації № R(81)7 Комітету Міністрів Ради Європи державам-членам щодо шляхів полегшення доступу до правосуддя від 14 травня 1981 р. URL: <https://court.gov.ua/userfiles/08.pdf>
33. Рекомендації № CM/Rec(2010)12 Комітету Міністрів Ради Європи державам-членам щодо суддів «Незалежність, ефективність та обов'язки». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_a38#Text

34. Європейська соціальна хартія. 3 травня 1996 р.
URL: <https://rm.coe.int/european-social-charter-ukr/16809e2c09>
35. Framework Convention for the Protection of National Minorities and Explanatory Report. Strasbourg, February 1995
URL: <https://rm.coe.int/16800c10cf#:~:text=The%20framework%20Convention%20is%20the,the%20protection%20of%20national%20minorities>
36. Чуприна Ю. Ю. Міжнародні стандарти ефективності судової влади. Теорія та практика державного управління. 2011. Вип. 1. С. 446–452.
URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Tpdu_2011_1_71.
37. Consultative Council of European Judges Opinion No.13 (2010) On the Role of Judges in the Enforcement of Judicial Decisions.
URL: <https://rm.coe.int/168074820e>
38. Європейська комісія з питань ефективності правосуддя (CEPEL) / Посібник з проведення судових електронних аукціонів. Документ ухвалено на 40-му пленарному засіданні CEPEJ, Страсбург, 15 та 16 червня 2023 р.
URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/rizne/CEPEJ_2023_11_Pereklad_ukr.pdf
39. Рекомендація Rec(2003)14 Комітету Міністрів Ради Європи державам-членам щодо функціональної сумісності інформаційних систем у сфері юстиції.
URL: https://hcj.gov.ua/sites/default/files/field/rec_2003_14_2003_09_09.pdf
40. Європейська комісія з питань ефективності правосуддя (CEPEL) / Посібник з проведення судових електронних аукціонів. Документ ухвалено на 40-му пленарному засіданні CEPEJ, Страсбург, 15 та 16 червня 2023 р.
URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/rizne/CEPEJ_2023_11_Pereklad_ukr.pdf
41. Виконання рішень Європейського Суду з прав людини. Міністерство юстиції. URL: https://minjust.gov.ua/m/str_4324

42. Кузніченко С. О. Державне управління в надзвичайних ситуаціях: проблеми правового забезпечення. Юридичний вісник «Повітряне і космічне право». 2010. № 3. С. 52–56. URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?I21DBN=LINK&P21DBN=UJRN&Z21ID=&S21REF=10&S21CNR=20&S21STN=1&S21FMT=ASP_meta&C21COM=S&S21P03=FILA=&S21STR=Npnau_2010_3_13
43. Гринчак А. А., Гринчак С. В. Особливості функціонування вищих державних органів в умовах надзвичайного (воєнного) стану в європейських країнах: конституційно-правове регулювання. Проблеми законності. 2022. Вип. 158. С. 6–28. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pz_2022_158_3
44. Фігель Ю.О. Обмеження прав людини в умовах воєнного стану. Науковий вісник Львівської комерційної академії. Серія «Юридична». 2015. Вип. 2. С. 222–230. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/nvlkau_2015_2_24
45. Constitution of the United States. URL: <https://www.senate.gov/about/origins-foundations/senate-and-constitution/constitution.htm>
46. Basic Law for the Federal Republic of Germany. URL: https://www.gesetze-im-internet.de/englisch_gg/englisch_gg.html
47. Конституція Республіки Польща. URL: <https://www.sejm.gov.pl/prawo/konst/rosyjski/ros.htm>
48. Про правовий режим воєнного стану: Закон України № 389-VIII. Редакція від 18.05.2024. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text>
49. Про правовий режим надзвичайного стану: Закон України № 1550-III. Редакція від 18.05.2024. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1550-14#Text>
50. Славко А. С. Обмеження прав і свобод людини і громадянина за умов дії воєнного стану: порівняльно-правовий аспект. Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія Право. Випуск 41. Том

2. URL: <https://visnyk-juris-uzhnu.com/wp-content/uploads/2020/12/No.41-2.pdf>
51. Мірило правовладдя. Венеційська комісія. Дослідження № 711/2013. Страсбург, 18 березня 2016 року. CDL-AD(2016)007. URL: [https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD\(2016\)007-ukr](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD(2016)007-ukr)
52. Лаговський В. М. Правосуддя як основна функція судів. Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія Право. 2014. Випуск 29. Частина 2. Том 3. С. 18–21. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/nvuzhpr_2014_29%282.3%29_5
53. Geneva Convention Relative to the Protection of Civilian Persons in Time of War. Of August 12, 1949. URL: <https://treaties.un.org/doc/Publication/UNTS/Volume%2075/volume-75-I-973-English.pdf>
54. Black's Law Dictionary, 1st Edition (1891) URL: <https://archive.org/details/blacks-law-dictionary-1st-edition-1891-Petition-of-Right>
55. Stephen Reinhardt. The judicial role in national security. Boston University Law Review. April 22, 2006. URL: <https://www.bu.edu/law/journals-archive/bulr/volume86n5/documents/REINHARDTV.2.pdf>
56. Аракелян М. Забезпечення конституційного права людини на захист прав і свобод судом. Право України. 2006. № 3. URL: https://library.wunu.edu.ua/libsearch/DocDescription?doc_id=91222
57. Указ Президента України від 24.02.2022 р. №64/2022 «Про введення воєнного стану на території України». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/64/2022#Text>
58. Про правовий режим воєнного стану: Закон України № 389-VIII від 12.05.2015 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text>
59. Правова система України в умовах воєнного стану. Збірник наукових праць. Одеса: Видавничий дім «Гельветика», 2022. 544 с.

- URL: https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/bitstream/lib/55634/1/99-123_KRTS_Pravova-systema-Ukrayiny.pdf
60. Кримінальний кодекс України. Документ 2341-III. Редакція від 19.05.2024. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text>
61. Про оборону України: Закону України №1932-XII. Редакція від 04.04.2024. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1932-12#Text>
62. Documents. General Assembly of the United Nations. Резолюції URL: <https://www.un.org/en/ga/documents/>
63. Указ Президента України «Про введення воєнного стану в Україні» від 28.11.2018 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/393/2018#Text>
64. Указ Президента України «Про продовження строку дії воєнного стану в Україні» від 08.05.2024 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3684-20#Text>
65. Басов А. В. Поняття «обмеження» як юридична категорія: теоретичний аспект. Адміністративне право і процес. 2013. № 1. С. 27–33. URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?I21DBN=LINK&P21DBN=UJRN&Z21ID=&S21REF=10&S21CNR=20&S21STN=1&S21FMT=ASP_meta&C21COM=S&S21P03=FILE=&S21STR=apip_2013_1_6
66. Рекомендації щодо роботи судів в умовах воєнного стану: Рада суддів України. 02.03.2022 р. URL: <http://surl.li/ddqxn>
67. Росул О.М., Дідик Н.О., Петрик В.В. Сучасні виклики правосуддю в умовах глобалізації та війни в Україні. International scientific journal «Grail of Science». № 17. 2022. URL: <https://archive.journal-grail.science/index.php/2710-3056/article/download/423/428>
68. Рекомендації судам першої та апеляційної інстанції на випадок захоплення населеного пункту та/або суду чи безпосередньої загрози його захоплення: Розпорядження Голови Верховного Суду від 13 березня 2022 року № 6/0/9-22. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/VSS00828>
69. Офіційний веб-сайт Верховного Суду. URL: <https://supreme.court.gov.ua>

70. Особливості здійснення судочинства в умовах воєнного стану.
URL: https://jurliga.ligazakon.net/news/211140_osoblivost-zdysnennyasudochinstva-v-umovakh-vonnogo-stanu
71. Про затвердження Конституції Автономної Республіки Крим від 21 жовтня 1998 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/350-14#Text>
72. Office of the United Nations High Commissioner for Human Rights. Website.
URL: https://www.ohchr.org/en/ohchr_homepage
73. Ситуація з правами людини в Україні в контексті збройного нападу Російської Федерації 24 лютого – 15 травня 2022 р.: Доповідь Управління Верховного комісара з прав людини ООН щодо ситуації з правами людини в Україні від 29 червня 2022 р.
URL: <https://www.ohchr.org/sites/default/files/documents/countries/ua/2022-06-29/2022-06-UkraineArmedAttack-UA.pdf>
74. Передрій О. С. Проблематика реформування вітчизняної судової системи в умовах активізації європейської інтеграції України (теоретико-правовий аспект). Науковий вісник УжНУ. Серія Право. 2022 р. Випуск 72: частина 1. URL: <https://visnyk-juris-uzhnu.com/wp-content/uploads/2022/10/12.pdf>
75. Практика ЄСПЛ у справах проти України та інших держав-членів Ради Європи. Судово-юридична газета. Стаття від 22 квітня 2024 року.
URL: <https://sud.ua/uk/news/sud-info/298864-praktika-espch-po-delam-protiv-ukrainy-i-drugikh-gosudarstv-chlenov-soveta-evropy-sostoyalsya-kruglyy-stol>
76. Мартиненко П. Бюджет как фактор судебной независимости: опыт Конституционного Суда Украины. Вісник Конституційного Суду України. 1998. №5-6. С. 81–90.
77. Barak A. Foreword: A Judge on Judging: The Role of Supreme Court in a Democracy. Harvard Law Review. 2002. № 116.
URL: <https://core.ac.uk/download/pdf/72831741.pdf>
78. Розпорядження Голови Верховного Суду «Про зміну територіальної підсудності судових справ в умовах воєнного стану» від 21.10.2022.

- URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/rozporyadjennya/Rozp_61_21_10_2022.pdf
79. Про судоустрій і статус суддів: Закон України №1402-VIII.
URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1402-19#Text>
80. Смокович М. І. Здійснення правосуддя в умовах воєнного стану: до питання законодавчих змін. Науковий вісник Ужгородського національного Університету. Серія «Право». 2022. URL: <https://visnyk-juris-uzhnu.com/wp-content/uploads/2022/05/74.pdf>
81. Цивільний процесуальний кодекс. Документ 1618-IV. 2004 р.
URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#Text>
82. Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на окупованій території України: Закон України № 1207-VII. 2014 р.
URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1207-18#Text>
83. Угриновська О. І., Козак І. А. Прикладні проблеми комунікації суду з учасниками справи (цивільне судочинство), зумовлені воєнним станом в Україні. Наукові інновації та передові технології. Серія «Управління та адміністрування», Серія «Право», Серія «Економіка», Серія «Психологія», Серія «Педагогіка». 2024. № 3(31). С. 684–695.
URL: <http://perspectives.pp.ua/index.php/nauka/article/view/9790/9843>
84. Проект закону «Про внесення змін до Закону України «Про судовий збір» щодо звільнення від сплати судового збору деяких категорій осіб» від 12.09.2022 р. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/40414>
85. Півненко Л. В. Проблемні аспекти реалізації права на судовий захист в умовах воєнного стану. Нове українське право. 2023. Вип. 1.
URL: <http://newukrainianlaw.in.ua/index.php/journal/article/view/436/389>
86. Важливо запровадити можливість дистанційної участі для суддів і секретарів судових засідань: секретар ВП ВС Лариса Рогач. Стаття від 27.02.2022. URL: <https://advokatpost.com/vazhlyvo-zaprovadyty-mozhlyvist-dystantsijnoi-uchasti-dlia-suddiv-i-sekretariv-sudovykh-zasidan-sekretar-vp-vs-larysa-rohach/>

87. Міністерство юстиції України. Директорат правосуддя та кримінальної юстиції. «Оперативний моніторинг: правосуддя в умовах війни» / відп. ред. к.ю.н. О.М. Олійник. 188 с. URL: <https://minjust.gov.ua/m/monitoring-vprovadjennya-ta-analiz-efektivnosti-mpa>
88. Про правовий режим воєнного стану : Закон України від 12.05.2015 р. № 389-VIII : станом на 29 вересня 2022 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text>
89. Колесник А.І. Проблеми доступу до правосуддя в умовах війни: теоретико-правовий аналіз. Матеріали ІХ Всеукраїнської науково-практичної конференції студентів, аспірантів та молодих вчених «Об'єднані наукою: перспективи міждисциплінарних досліджень». Київ, 2022. С. 257–259. URL: https://www.researchgate.net/profile/M-Rumiantsev/publication/368364691_2022_Zbirka_tez_Ob'ednani_naukou/links/63e4bcbfe2e1515b6b82aff9/2022-Zbirka-tez-Obednani-naukou.pdf#page=271
90. Овчаренко О. М. Доступність правосуддя та гарантії його реалізації: монографія. Харків : Право, 2008. 304 с. URL: https://library.nlu.edu.ua/POLN_TEXT/KNIGI/MonoOvcharenko.pdf
91. Рекомендація № R (86) 12 Комітету Міністрів Ради Європи державам-членам щодо заходів з попередження і зменшення надмірного робочого навантаження в судах. URL: <https://court.gov.ua/userfiles/06.pdf>
92. Огляд судових систем країн РЄ за Європейською комісією з питань правосуддя. URL: <https://public.tableau.com/app/profile/cepej/viz/OverviewEN/Overview>
93. Карта МЗС України на період 2023 року. URL: https://rsu.gov.ua/mzs-2023_4-maps
94. Доповідь Європейської комісії з питань ефективності правосуддя (CEPEJ) "Про виконання судових рішень". 2022 р. URL: <https://rm.coe.int/ukraine-2020-en/1680a85ca0>